

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

КОПИТОВА ОЛЕНА СЕРГІЇВНА

УДК 340.132.6:342.56:343.11(477)

**ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ
СУДОВОГО ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних
і правових учень

**Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук**

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Національній академії внутрішніх справ,
Міністерство внутрішніх справ України

Науковий консультант

доктор юридичних наук, професор

Бобровник Світлана Василівна,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
завідувач кафедри теорії права та держави

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор,

академік Національної академії правових наук України,
заслужений юрист України

Онщенко Наталія Миколаївна,

Інститут держави і права

ім. В. М. Корецького Національної академії наук України,
завідувач відділу теорії держави і права

доктор юридичних наук, професор

Кельман Михайло Степанович,

Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»,
професор кафедри теорії, філософії, конституційного та міжнародного права

доктор юридичних наук, професор

Тихомиров Олександр Деонисович,

Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»,

професор кафедри цивільного, господарського, адміністративного права та
правоохоронної діяльності

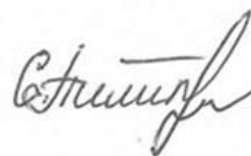
Захист відбудеться «31» березня 2021 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої
вченої ради Д 26.007.04 у Національній академії внутрішніх справ за адресою:
03035, м. Київ, пл. Солом'янська, 1

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національної академії внутрішніх
справ за адресою: 03035, м. Київ, пл. Солом'янська, 1

Автореферат розісланий «26» лютого 2021 р.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради

С. А. Пилипенко

ВСТУП

Актуальність теми. Нині Україна вчергове заглибилася у реформаційний вир різних життєвих сфер, особливо щодо судової влади, судової системи та суміжних правових інститутів, вкотре декларуючи приведення сфери судочинства у відповідність до міжнародних, європейських стандартів. Перманентні реформи в українській судовій системі протягом усього періоду незалежності України та у процесуальному законодавстві щонайменше протягом останніх десяти років переконують у тому, що Україна залишається державою із перехідною юстицією. Постійні реформаційні процеси, що відбуваються в державі, нестабільність і непрогнозованість законодавства, мінливість запитів суспільства, діаметральні цілі суспільства і влади, міграція населення є не лише невід’ємними ознаками країн перехідного періоду, а й постають негативними передумовами для порушень прав людини. Хоча життєдіяльність держави й відбувається у різних формах, але головне завдання правової демократичної держави – це забезпечення ефективного судового захисту прав і свобод учасників суспільних відносин, що у практичному вимірі є неможливим без стабільного прогнозованого судового правозастосування.

Безперервність конституційної традиції впливає на наступність законодавства, що особливо потрібно під час захисту прав, свобод та інтересів людини і громадянина й інших учасників суспільних відносин. Згідно з принципом вірності Конституції рішення судів мають ґрунтуватися на верховенстві права і вирішенням конкретної справи досягати такого верховенства. Цього, на жаль, складно досягти країнам перехідної демократії чи країнам перехідного періоду, зокрема Україні. Особлива складність нинішніх реалій судового правозастосування полягає в тому, що норми права як основа вирішення справи отримують періодичні зміни або можуть їх очікувати, тобто законодавство, на підставі якого суд вирішує справу і застосовує його норми, часто змінюється не за потребами часу, а залежно від політичної доцільності чи перманентних реформ, інколи заради реформ. З огляду на викладене проблема пошуку шляхів і способів забезпечення якості правозастосування і його послідовності знову постала особливо гостро.

Наукові спроби розв’язання різноманітних проблем судового правозастосування через встановлення сутності, елементів, стадій та особливостей проявів у його динаміці не є новими для правознавства, у тому числі і для науки теорії права. Водночас здійснена у 2016 р. конституційна реформа щодо правосуддя, зважаючи на істотні новели у підходах до його організації, посилення компетенції суду, правотворчої ролі судів та ролі Верховного Суду (далі – ВС) в офіційному тлумаченні законів під час судового правозастосування тощо, зумовила потребу в поверненні до цієї класичної наукової проблеми на монографічному теоретичному рівні, оскільки її розв’язання стосується розвитку всієї української правової системи і відіграє у цьому процесі фундаментальну роль.

Для з’ясування різних аспектів судового правозастосування в теоретичному і практичному напрямках у дореволюційному й радянському періодах до цієї проблематики зверталися такі вчені-правники, як: О. Т. Боннер, С. М. Братусь, Є. В. Васьковський, М. М. Вопленко, С. С. Дністрянський, І. Я. Дюрягін, Ю. Х. Калмиков, Б. О. Кістяківський, В. В. Лазарєв, П. О. Недбайло, Ю. К. Толстой,

Г. Ф. Шершеневич та інші. У їхніх працях було закріплено панівний підхід до правозастосування, який у цілому зводився до того, що правозастосовочому органу делегується усічене право розкривати (продовжувати) волю законодавця. У вітчизняному теоретичному правознавстві концептуальні підходи щодо судового правозастосування запропоновані у працях, зокрема, С. В. Бобровник, Ю. Л. Власова, С. Д. Гусарєва, О. В. Зайчука, М. С. Кельмана, М. І. Козюбри, А. М. Колодія, О. Л. Копиленка, В. М. Косовича, А. В. Коструби, Л. А. Луць, Н. М. Оніщенко, О. В. Петришина, П. М. Рабіновича, М. Б. Рісного, Я. М. Романюка, Я. В. Сімутіної, О. В. Скрипнюка, Н. В. Стеценка, О. Д. Тихомирова, О. М. Тихомирова, С. В. Шевчука, О. І. Ющика та інших. Також до цієї проблематики неодноразово зверталися й зарубіжні вчені, зокрема: С. С. Алексєєв, Е. А. Боліканова, В. І. Гойман, В. В. Єршов, В. М. Карташов, О. В. Малько, М. М. Марченко, М. І. Матузов, В. М. Сирих та Ю. О. Тихомиров. Окремо слід наголосити на вчених-правниках, які досліджували проблему судового тлумачення і забезпечення у цьому процесі принципу верховенства права, зокрема: R. Alexi, Alon Harel and Adam Shinar, A. Barak, T. Bingham, Brian Bird, F. Bacon, Charles Davison, I. Cheshin, Pol Gawder, M. De Salvia, Tom Donnelly, F. Geny, Hans Petter Graver, Jaime Cárdenas Gracia, Larry D. Kramer та інші. На праці цих авторів спирались під час формування авторської теоретико-правової моделі *judicial supremacy*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до Концепції Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, схваленої Законом України від 21 листопада 2002 р. № 228–IV, Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», схваленої Указом Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015, Переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 2020 р., затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 7 вересня 2011 р. № 942, Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затверджених загальними зборами Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р., Основних напрямів наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на 2014–2017 рр., затверджених рішенням вченої ради від 29 жовтня 2013 р., протокол № 28, Основних напрямів наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на 2018–2020 рр., затверджених рішенням вченої ради від 26 грудня 2017 р., протокол № 28/1. Тему дисертації затверджено рішенням вченої ради Національної академії внутрішніх справ від 10 липня 2018 р., протокол № 13.

Мета і задачі дослідження Мета дисертації полягає у розкритті теоретичних засад і виробленні цілісного уявлення про судове правозастосування в умовах імплементації принципу верховенства права та його практичного застосування судами. Для досягнення цієї мети сформульовано такі задачі:

- окреслити методологічну основу дослідження судового правозастосування;
- з'ясувати природу сучасного праворозуміння як теоретичної основи формування мислення суддів;
- розкрити специфіку правозастосування й роль судового правозастосування в механізмі правового регулювання;

- встановити прояв судового правозастосування як процесуальної форми (специфічний тип) реалізації права;
- розкрити мету та призначення судового правозастосування;
- з'ясувати диференціацію функцій судової правозастосовної діяльності;
- визначити принципи судового правозастосування;
- охарактеризувати стадії судового правозастосування;
- з'ясувати сутність юридичного пізнання під час судового правозастосування;
- розкрити юридичну аргументацію в процедурі обґрунтування й мотивування судових рішень;
- вивчити сутність тлумачення правових норм під час судового правозастосування;
- визначити судові рішення як результат правозастосовної діяльності суду;
- окреслити розвиток і значення судової правотворчості в судовому правозастосуванні;
- розробити теоретико-правову модель судового верховенства як практичного шляху забезпечення верховенства права в діяльності судів;
- встановити значення правових висновків Верховного Суду під час забезпечення єдності судового правозастосування;
- охарактеризувати незалежність судової влади і незалежність судді під час здійснення правосуддя як засади забезпечення єдності судового правозастосування;
- з'ясувати перспективи забезпечення єдності судового правозастосування з урахуванням фактора транзитності законодавства.

Об'єкт дослідження – правозастосовна діяльність суддів в умовах функціонування сучасної судової системи України.

Предмет дослідження – теоретико-правові засади судового правозастосування в Україні.

Методи дослідження. *Діалектичний метод* дав можливість сформулювати всі авторські поняття й визначення у роботі, а також у взаємозв'язку із *порівняльно-правовим* використано для формування теоретико-правової моделі судового верховенства як особливого виду судового правозастосування касаційними судами України під час формування правових висновків і правових позицій щодо застосування норм матеріального права (підрозділи 4.2, 4.3). *Системний метод* і *міждисциплінарний аналіз* застосовані для дослідження судового правозастосування в різних видах судочинства, із виокремленням спільних та відмінних теоретичних витоків (підрозділи 1.3, 1.4, 2.2, 2.4). *Історичний метод* дав змогу з'ясувати трансформацію природи й призначення судового правозастосування у дореволюційному, радянському та сучасному періодах розвитку правової системи України (підрозділи 2.1, 2.3, 4.1–4.3). За допомогою *формально-логічного методу* з'ясовані аспекти судового правозастосування як особливої процесуальної процедури. *Герменевтичний метод*, інші логічні методи (*абстрагування, аналізу, синтезу, індукції, дедукції, екстраполяції, моделювання*) та *метод декомпозиції* використані для з'ясування природи судової аргументації й судового тлумачення, розкриття природи судового верховенства в загальній та континентальній правових системах та під час дослідження незалежності судової влади як особливої засади єдності судового

правозастосування (підрозділи 3.2, 3.3, 5.2). *Аксіологічний метод, метод комплексного аналізу та прикладний метод* застосовані під час дослідження судових рішень, рішень Конституційного Суду України (далі – КСУ) та Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), а також відповідних дайджестів судової практики ВС з метою виокремлення спільних класифікаційних рис судових помилок, шляхів їх усунення для формування бачення єдності судового правозастосування на засадах верховенства права (підрозділи 3.1–3.4). *Метод зважування* застосований під час розкриття специфіки судового тлумачення та дослідження процесу зародження переконливого прецеденту (підрозділ 3.3, 4.3). *Структурно-функціональний метод* використано для вивчення й виокремлення структурних компонентів теоретичного уявлення про судове правозастосування (розділ 2). *Метод кореляції, співставлення та прогностичний методи* використовувались під час формулювання теоретичних і практичних рекомендацій та пропозицій щодо удосконалення єдності судового правозастосування на засадах верховенства права у період транзиту законодавства України (підрозділи 5.1–5.2).

Емпіричну базу дослідження становили стан реалізації норм Конституції України, чинного законодавства України та міжнародно-правових актів, зокрема у понад 1000 рішень судів у системі судоустрою різних інстанцій, у тому числі 412 постанов ВС та ВС України; 46 рішень КСУ, 20 рішень ЄСПЛ та матеріали монографій, дисертацій, авторефератів, навчальних підручників тощо.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим вітчизняним комплексним монографічним дослідженням (здійсненим після конституційної реформи щодо правосуддя 2016–2017 рр.) теоретичних засад судового правозастосування в Україні як особливого процесу практичного досягнення верховенства права в повсякденній діяльності судів. Водночас у дисертації:

уперше:

- сформульовано авторське визначення судового верховенства (*judicial supremacy*): особливий правозастосовчий процес ВС, що тісно пов'язаний із судовою правотворчою роллю під час офіційного тлумачення щодо правильного застосування норм матеріального права (рідше – процесуального), з метою встановлення компромісу між нормою права як правовим ідеалом і конкретною правозастосовчою ситуацією в ухваленому на засадах верховенства права судовому рішенні, яке містить переконливий прецедент із ознакою відповідної нормативності;

- розроблено теоретико-правову модель судового верховенства (*judicial supremacy*) в Україні, що ґрунтується на рецепіюванні найкращих здобутків схожої (однак не тотожної) концепції *judicial supremacy* у праві країн загального права, зокрема у праві США, теорії країн континентальної правової системи і яка охоплює: 1) відкриття провадження касаційними судами ВС; 2) розгляд справ касаційними судами ВС чи передання справ на розгляд ОП ВС чи ВП ВС; 3) розгляд виключної правової проблеми з метою встановлення змісту норми права чи її істинного смислу, подолання прогалин у законі й праві; 4) унаслідок чого формується правовий висновок (правова позиція щодо правильного застосування норм матеріального права як відповідному переконливому прецеденті) у рішенні ВС;

- доведено, що після конституційної реформи щодо правосуддя 2016 р. питання судової правотворчості отримали нового розвитку: 1) результатами судової

правотворчості в Україні є квазіпрецеденти, створені ВС під час офіційного тлумачення норм законів, окремі з яких можна віднести до так званих переконливих прецедентів (сталі правові позиції ВП ВС, від яких ВС не зробив відступу і які сприймаються учасниками суспільних відносин без додаткових елементів державного примусу); 2) а також правові висновки апеляційних судів у справах, рішення яких не підлягають касаційному оскарженню чи за якими ВС уже висловив власну позицію і сприймаються учасниками суспільних відносин;

– зроблено висновок про необхідність обережного адаптування підходів, сформованих у країнах загального права до застосування судового верховенства в Україні як країні континентальної правової системи. Констатовано неможливість повного калькування підходів, зважаючи на різні правові системи та повноваження найвищих судів України та США: український ВС здійснює офіційне тлумачення тільки законів, а тлумачення конституційних норм є унікальною функцією КСУ, в межах виконання якої (зокрема, розглядати конституційні скарги) КСУ також торкається перевірки змісту закону на відповідність Основному Закону України, однак під кутом встановлення конституційно-правового смислу норм законів, що у змісті рішення КСУ ззовні схоже на тлумачення законів;

– доведено, зародження нового правоположення як основи майбутнього переконливого прецеденту відбувається у суді першої інстанції (іноді – апеляційної інстанції як суду першої інстанції), адже саме ці суди розглядають судові справи, керуючись принципом верховенства права, враховуючи не лише баланс публічних і приватних інтересів, а й часто наявність прогалин у законах чи застосовуючи неякісне законодавство у зв'язку із динамізмом та мінливістю останнього. Результатом судового правозастосування у таких випадках є добудова норми права, що фактично може вважатися судовою правовою нормою, підтримання якої під час перегляду судового рішення надає новому правоположенню рис прецедентного характеру, і цим суди нижчого рівня сприяють судовому верховенству ВС;

– обґрунтовано, що виключно в судовому правозастосуванні під час офіційного тлумачення здійснюється встановлення істинного смислу норми права, коли цього потребують фактичні й юридично значущі обставини справи шляхом системного тлумачення судом відповідного правила поведінки, у разі, коли застосуванню підлягають відносно визначені правові норми (їх ще називають каучуковими, або еластичними), оціночні поняття, відсильні норми тощо;

– розкрито сутність інформаційної функції судового правозастосування, яка у широкому розумінні встановлює зворотній зв'язку між судами і законодавцем через опосередковане вказування на дефектність окремих норм права. Звернення з одного й того самого правового питання значної кількості осіб (масовість звернень) є свідченням законодавчого викладення норми права у спосіб, коли її застосування може бути поліваріантним і відображається у діаметрально протилежних рішеннях судів, неможливості розв'язання виключної правової проблеми ВС самостійно, та вказує на необхідність нормативного корегування такої норми. Відзиви ВС на законопроекти до Верховної Ради і загальна статистика Державної судової адміністрації є елементами зворотного зв'язку між судами та законодавцем;

удосконалено:

– наукові уявлення про типізацію питань, що підлягають встановленню судом під час розгляду справ, визначених матеріальними та процесуальними законами з метою встановлення характеру правовідносин для вибору й застосування конкретної норми чи сукупності норм права, на підставі яких вирішується судова справа за критерієм виду судочинства: 1) існування спору про право (у позовних провадженнях); 2) юридичний факт, що має значення (в окремому провадженні в порядку цивільного судочинства); 3) проблему суб'єктності – у межах встановлення дійсної волі осіб під час укладання договору, заповіту чи іншого правочину встановлюється ступінь дієздатності особи (в разі сумніву, заявленого однією зі сторін); 4) аналіз та оцінка доведення сторонами своїх вимог і заперечень дає змогу відтворити конкретний фрагмент дійсних правовідносин, що існували між сторонами (цивільністичні судочинства загалом); 5) наявність складу злочину та дотримання норм кримінального процесуального законодавства з боку органів досудового слідства (у порядку кримінального провадження) тощо;

– характеристику судового пізнання, що зазвичай спрямоване на встановлення й дослідження події минулого та її обставин шляхом руху судді від ймовірного знання до істинного і є взаємодією мислення про порядок і форму (ідеал норми права) та нормативного припису як правила мислення щодо конкретного результату судового правозастосування – судового рішення (децізіонізм);

– систему знань про фактори, які має враховувати суддя у підготовці мотивації судового рішення: 1) суд якої інстанції ухвалює рішення – під час судового розгляду справи чи перегляду судового рішення судом вищого рівня (повна апеляція чи касаційне оскарження у визначених законом випадках); 2) повнота й чіткість викладених аргументів сторін та інших учасників судового процесу, доведення власних позицій, дослідження фактів, доказів і предмета доказування у справі; 3) яке судове рішення планує ухвалити суддя – рішення по суті (ухвалу по суті) чи ухвалу з процесуальних питань; 4) джерела права, застосовані в судовому рішенні, релевантність їх викладення у змісті рішення, що якісно ілюструє його вмотивованість; 5) наявність виключної правової проблеми, висновок суду щодо неконституційної норми та їх опис у змісті рішення тощо;

– наукове положення про те, що результат правозастосовної діяльності суду у вузькому розумінні втілюється в офіційному акті-документі у виді волі держави та ухвалюється судом як компетентним органом, який постає останнім уповноваженим органом у механізмі правового регулювання із особливим повноваженням – особливого фінального правозастосування – висловлення змісту чи смислу норми права, що застосовується в конкретних спірних відносинах; а у широкому – виступає основою для забезпечення єдності судового правозастосування у виді сформованого правоположення, правового висновку чи правової позиції суду;

– наукове положення про те, що судова правотворчість може мати субсидіарний характер під час судового правозастосування, за її допомогою суддя може коректно поєднувати різнопорядкові категорії: конституційні принципи й норми, законодавчо визначені правові норми, а також роз'яснення на рівні підзаконних нормативно-правових актів, наприклад в адміністративному судочинстві, чи під час розгляду судових справ за участю Антимонопольного комітету України, Національного банку України тощо, зокрема, шляхом застосування такого прийому тлумачення, як

«висновок від попереднього» із дотриманням меж судового розсуду й недопущенням створення нової норми;

– визначення виключної правової проблеми, під якою розуміється невизначеність правового регулювання, що зумовлена правовими дефектами (недоліками) нормативно-правових актів (прогалини, вакуум, надмірна абстрактність, неоднозначність правових приписів, конкуренція норм, колізії та інші правові дефекти), і яка полягає у виявленні під час розгляду судової справи у зв'язку з її фактичними обставинами невизначеності правового регулювання, що реально або з високим рівнем імовірності може призводити до прийняття в подібних судових справах різних за юридичними наслідками судових рішень;

дістало подальший розвиток:

– твердження про те, що рішення КСУ як юрисдикційні акти у правозастосовній діяльності є аргументом рівня закону, означені нормативністю та поширюються на всю територію України (а отже, на всіх учасників суспільних відносин), що виключає їх індивідуальний характер, на відміну від звичайних рішень судів у системі судоустрою всіх інстанцій, у тому числі рішень ВС, які також наділені певним рівнем нормативності, однак не можуть підміняти собою законодавця, і мають ураховуватися (однак не буквально слідувати правоположенням у змісті таких рішень) судами нижчого рівня;

– наукова теза про те, що переконливі прецеденти можуть поступово, проте суттєво змінювати правозастосування, оскільки судове правозастосування охоплює судову правотворчість, у межах якої суддя має постійно дбати про баланс судового активізму та судового самообмеження, викладаючи результати власного тлумачення в конкретному рішенні суду, згідно з яким справа розглядається по суті чи відбувається перегляд судового рішення (особливо судом касаційної інстанції);

– наукові уявлення про ймовірність підміни ВС (керуючись процесуальним принципом неможливості відмови у правосудді у зв'язку з відсутністю норми закону, яка регулювала б порушене право) функції законодавця в разі здійснення надмірного розсуду під час судової правотворчості, що матиме наслідком фактичне створення нової норми – правового висновку чи правової позиції у судовому рішенні з мотивуванням таких правових висновків на засадах системного тлумачення різних, у тому числі різнопорядкових, правових норм (конституційних принципів, законів, підзаконних нормативно-правових актів), що фактично може призвести до латентного розколу у взаємодії органів державної влади;

– положення про те, що забезпечення верховенства права у практичному контексті зумовлене існуванням такого обов'язкового елементу, як правова (юридична) визначеність: можливість учасників суспільних відносин передбачати наслідки своїх дій і бути впевненими у своїх легітимних очікуваннях (*legitimate expectations*), зокрема, в тому, що набуте ними на підставі чинного законодавства право буде реалізоване; правовою (юридичною) визначеністю обумовлюється втілення легітимних очікувань, тобто досягнення бажаного результату шляхом учинення правомірних дій з огляду на заздалегідь передбачені ймовірні наслідки, і які унеможливорюються, у тому числі внаслідок зміни юридичного регулювання в такі строки, які не є розумними й обґрунтованими;

– наукова теза про процедурну відмінність між розв’язанням виключної правової проблеми ВС та наданням консультативного висновку ЄСПЛ за запитом ВС як новітнього національного процесуального інструменту, особливої процесуальної процедури, що має бути випробувана на ефективність вітчизняною теорією і практикою: конвенційні та конституційні права людини і громадянина (а також юридичних осіб й інших учасників суспільних відносин) здебільшого перетинаються, тому ВС, переглядаючи справи, здійснює тлумачення законів за допомогою різних методів, він не уповноважений з’ясовувати конституційний зміст правової норми (тобто зміст норми в контексті відповідності Основному Закону України) й має залишатися виключно в механізмі галузевого чи міжгалузевого тлумачення норми права (подолання проблеми конфлікту юрисдикцій). Доведено, що розгляд КСУ конституційних скарг за змістом є схожим на модель надання консультативного висновку, за єдиним винятком – рішення КСУ є обов’язковими до виконання для всіх;

– положення про системну зміну підходів ВС до надання методичної допомоги судам нижчого рівня, що полягає у регулярних оглядах, дайджестах правових висновків ВС за юрисдикціями, окремими категоріями справ усередині однієї юрисдикції, за хронологією ухвалення рішень ВС, правові позиції ВП ВС тощо, а також періодичні дайджести витягів із рішень ЄСПЛ; констатовано, що ВС наразі роз’яснює зміст правових норм виключно в межах правових висновків та правових позицій рішень без видання додаткових постанов Пленуму ВС чи відповідних узагальнень, у яких раніше, крім цитування витягів із позицій ВС, Пленум ВС України та пленуми вищих спеціалізованих судів більш широко розкривали суть застосованої правової норми у конкретній справі чи категоріях справ;

– наукова теза про існування об’єктивних ризиків, що гальмують єдність судової практики в контексті безперервності конституційної традиції, яка впливає на наступність законодавства, що особливо потрібно під час захисту прав, свобод та інтересів людини і громадянина, а також інших учасників суспільних відносин. Згідно з принципом вірності Конституції України рішення судів мають ґрунтуватися на верховенстві права і при вирішенні кожної справи досягати такого верховенства, яке складно забезпечити країнам перехідної демократії чи країнам перехідного періоду (країни «транзитного суспільства»), до яких належить Україна (різноманітність політичних подій, велика кількість постійно впроваджуваних реформ тощо).

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що матеріали дослідження можуть бути використані в:

– *науково-дослідній роботі* – для подальшого дослідження фундаментальних проблем теорії держави і права, а також судоустрою (акт впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження в науково-дослідну роботу Інституту законодавства Верховної Ради України від 16 травня 2019 р.);

– *правозастосовній діяльності* – для оптимізації та підвищення рівня єдності судової практики (акт впровадження результатів дисертаційного дослідження у діяльність Північного апеляційного господарського суду від 02 листопада 2020 р.);

– *освітньому процесі* – під час викладання навчальних дисциплін «Теорія держави і права», «Судоустрій», спецкурсів «Судове право», під час навчання

здобувачів вищої освіти за спеціальністю «Право» (081) (акт впровадження Національної академії внутрішніх справ від 20 листопада 2020 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація виконана автором особисто та є самостійним дослідженням. В опублікованих працях, зокрема у співавторстві, власні теоретичні напрацювання дисертанта становлять визначений у списку публікацій обсяг. Наукові ідеї та напрацювання, що належать авторам праць, опублікованих у співавторстві з дисертантом, а також положення дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук у дисертації не використовувалися.

Апробація результатів дисертації. Теоретичні й практичні положення та результати дисертаційного дослідження оприлюднено під час виступів на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних заходах: «Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні»: II міжнародна науково-практична конференція (м. Чернівці, 18–19 жовтня 2018 р.); «Актуальні проблеми кримінального права (пам'яті професора П. П. Михайленка)»: IX всеукраїнська науково-теоретична конференція (м. Київ, 21 листопада 2018 р.); «Актуальні правові та гуманітарно-економічні проблеми України в період євроінтеграції»: VII всеукраїнська науково-практична конференція (м. Кропивницький, 30 листопада 2018 р.); «Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі»: III міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 7 грудня 2018 р.); «Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення»: Міжвузівський науково-практичний круглий стіл (м. Київ, 22 березня 2019 р.); «Право, юридична наука та освіта: здобутки та перспективи (Костенківські читання)»: II міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 25 квітня 2019 р.); «Імплементация міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України»: II науково-практичний круглий стіл (м. Київ, 17 травня 2019 р.); «Наукові пошуки у III тисячолітті: соціальний, правовий, економічний та гуманітарний виміри»: IV міжнародна науково-практична конференція (м. Кропивницький, 31 травня – 1 червня 2019 р.); «Юридичні науки: проблеми та перспективи»: Міжнародна науково-практична конференція (м. Запоріжжя, 21–22 червня 2019 р.); «Інтеграція юридичної науки і практики в сучасних умовах»: наукова конференція (м. Запоріжжя, 22–23 серпня 2019 р.); «Актуальні правові та гуманітарно-економічні проблеми в період реформування демократичного суспільства»: VIII всеукраїнська науково-практична конференція (м. Кропивницький, 15–16 листопада 2019 р.); «Актуальні проблеми кримінального права»: X всеукраїнська науково-теоретична конференція, присвячена пам'яті професора П. П. Михайленка (м. Київ, 22 листопада 2019 р.); «Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі»: IV міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 12 грудня 2019 р.); «Particularitățile adaptării legislației Republicii Moldova și Ucrainei la legislația Uniunii Europene», conferință internațională științifico-practică: Міжнародна конференція (2019; Chișinău,); «Роль правової доктрини у забезпеченні прав людини»: XI міжнародна науково-практична конференція / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України (м. Київ, 23 квітня 2020 р.); «Імплементация міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України»: III науково-практичний круглий стіл (м. Київ, 14 травня 2020 р.); «Актуальні проблеми досудового розслідування та судового розгляду злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей,

шляхи їх вирішення»: Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 19 червня 2020 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення й висновки, сформульовані в дисертаційному дослідженні, знайшли відображення в 44 наукових працях, серед яких: одна одноособова монографія, 23 статті у наукових фахових виданнях (з яких п'ять – у зарубіжних періодичних виданнях, одна – у виданні, що належить до наукометричних баз Scopus), 20 тез доповідей, які додатково констатують апробацію результатів дисертації.

Структура та обсяг дисертації зумовлені предметом, метою і завданнями дослідження. Дисертація містить анотацію, вступ, п'ять розділів, що об'єднують 17 підрозділів, висновки, список використаних джерел (778 найменувань на 74 сторінках) та п'ять додатків на 23 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 524 сторінки, з яких основний текст – 393 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено її зв'язок із науковими програмами, планами; сформульовано мету, завдання, предмет, об'єкт та методи дослідження; розкрито наукову новизну, практичне значення отриманих результатів; охарактеризовано особистий внесок здобувача у працях, виконаних у співавторстві; наведено відомості про апробацію результатів дисертації. Анонсовано структуру дисертації, подано її загальний обсяг.

Розділ 1 «Загальнотеоретичні підходи до розуміння категорії “судове правозастосування”» містить чотири підрозділи. *Підрозділ 1.1. «Методологічна основа дослідження судового правозастосування»* присвячений розкриттю методології проведення теоретичного концептуального дослідження судового правозастосування в Україні. Історіографічний метод дав змогу зробити висновок про те, що доктринальні спроби розв'язання різноманітних проблем судового правозастосування через встановлення сутності, елементів, стадій та особливостей проявів його у динаміці не є новими для доктрини, в тому числі і для науки теорії права. Водночас конституційна реформа щодо правосуддя 2016 р. і процесуального законодавства 2017 р., зважаючи на істотні новели у підходах до організації правосуддя, посилення компетенції суду тощо, зумовила потребу в поверненні до цієї класичної наукової проблеми, що не лише пронизує правозастосування та праворозуміння, а й стосується розвитку всієї української правової системи на теоретичному рівні. У дисертації пріоритетними постали такі основні загальні й спеціальні методи наукового пізнання, як: діалектичний, порівняльно-правовий, системний метод, міждисциплінарний аналіз, історичний; формально-логічний, структурний, герменевтичний, логічні методи (абстрагування, аналізу, синтезу, індукції, дедукції, екстраполяції, моделювання), метод декомпозиції; аксіологічний метод, метод комплексного аналізу та прикладний метод кореляції й співставлення, структурно-функціональний та прогностичний методи тощо.

У *підрозділі 1.2 «Сучасне праворозуміння як теоретична основа формування мислення суддів»* обстоюється органічний зв'язок і взаємозалежність судового правозастосування із проблемою праворозуміння, яка, у свою чергу, є центральною

категорією права. Констатовано полісемічність визначень категорії «праворозуміння» у теорії права, що не знімає загальну дискусію щодо цього поняття, особливо в частині сучасного нормативного праворозуміння як динамічного компонента праворозуміння в широкому значенні слова, а також у взаємозв'язку із правозастосуванням. Доведено небезпечність формального підходу до оцінки діянь того чи іншого суб'єкта стосовно кожного конкретного випадку, що призвело до останніх системних трансформаційних процесів у сфері права 2016 р. та переоцінки правозастосовних ситуацій із позицій аксіологічного (ціннісного) підходу. У межах цього підходу будь-який правозастосувач, особливо суддя, має порівняти й дослідити співвідношення правової норми як абстрактного ідеалу та конкретної правозастосовчої ситуації, керуючись верховенством права, у чому й полягає новий підхід до сучасного нормативного розуміння права як теоретичної основи формування мислення суддів. Визначено, що роль праворозуміння у правосудді, а отже, під час судового правозастосування як ключової стадії здійснення правосуддя судами полягає насамперед у правоінтерпретаційній діяльності (тлумачення права) суду.

Підрозділ 1.3 «Правозастосування та роль судового правозастосування в механізмі правового регулювання» присвячено теоретичному з'ясуванню місця й ролі судового правозастосування в механізмі правового регулювання. Обґрунтовано, що аналіз численних галузевих досліджень, особливо приватноправового спрямування (у яких судове правозастосування означене активним застосуванням розсуду суду/судді), засвідчує те, що поняття реалізації права часто використовується без належного врахування наукових напрацювань із загальної теорії права, а отже, не завжди враховуються інтегративні ознаки правозастосування в сучасному розумінні та конституційні засади здійснення судової влади і правосуддя. Підкреслено, що питання реалізації права іноді розглядається без належного врахування взаємозв'язку з механізмом правового регулювання, правової складової механізму соціального управління. Крім того, існують проблеми в частині дослідження та встановлення взаємозв'язку між реалізацією права і правовідносинами у широкому і вузькому значеннях. У праці підтримуються системний, діяльнісний та інтегративний підходи до розуміння механізму правового регулювання, елементи якого є статичними категоріями із власними, чітко визначеними функціями. Вказано, що інтегративність полягає у взаємодії таких елементів з їх регулятивними функціями як самостійними засобами правового регулювання. Елементи та стадії механізму правового регулювання тісно взаємопов'язані та доповнюють один одного. Натомість відмінність між ними полягає в оцінці тих чи інших стадій з огляду на їхнє місце й роль під час правового регулювання. Зроблено висновок про те, що правозастосування є багатогранним поняттям, яке можна розглядати як особливу форму реалізації правових норм; як організаційний, матеріальний, процесуальний засіб забезпечення відповідності суспільних відносин бажаній моделі; як послуга, котру надають компетентні особи, до яких звернулися суб'єкти права. Встановлено, що правозастосування (правозастосовна діяльність) є п'ятою стадією механізму правового регулювання після четвертої – реалізації права (здійснення суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків).

У підрозділі 1.4 «Судове правозастосування як процесуальна форма (специфічний тип) реалізації права» доведено, що судове правозастосування як специфічна форма (тип) реалізації права є законодавчо визначеною унікальною процедурною діяльністю спеціально уповноваженого державного органу, що спрямована на реалізацію приписів матеріального і процесуального права з метою вирішення конкретного судового спору шляхом ухвалення правозастосовного акта у судовій справі, який може визнаватися в подальшому своєрідним еталоном правозастосування конкретних норм матеріального права («переконливим прецедентом») у визначених процесуальним законом випадках. Встановлено, що судове правозастосування (як, власне, і правозастосування) – складний процес, остання стадія механізму правового регулювання та окрема підстадія правозастосування. Судове правозастосування містить кілька послідовних стадій (етапів), які підкреслюють особливу роль судового правозастосування в механізмі правового регулювання, відображають його логіку й характеризуються взаємозв'язком між рівнями юридичного процесу та юридично значущими діями. Розглядаючи судову правозастосовну діяльність з різних точок зору, із застосуванням різних наукових методів дослідження, зосереджено увагу на її багатоманітності й різноаспектності, зокрема залежно від теоретичних узагальнень, напрацьованих у доктрині, виду судочинства, виявлення інтегративних ознак правозастосовної діяльності загалом (не лише судами, а й різними уповноваженими органами), крізь призму не лише її процесуальної регламентації, а й як інформаційної моделі. Визначено, що сукупність процесуальних норм становить відповідну процесуальну форму, яка є важливим юридико-технічним і процесуальним аспектом здійснення судового правозастосування. Аргументовано, що саме дотримання відповідної процесуальної форми під час судового правозастосування слугує належною демократичною основою судового розгляду, адже справедливе правосуддя не може здійснюватися в несправедливий чи свавільний процесуальний спосіб. Зроблено висновок про те, що універсальна процесуальна форма може бути застосована до будь-яких категорій судових справ, що розпочинаються за ініціативою заінтересованої сторони (господарське, цивільне та адміністративне судочинство).

Розділ 2 «Структурні компоненти теоретичного уявлення про судове правозастосування» містить чотири підрозділи.

У підрозділі 2.1 «Мета і призначення судового правозастосування» визначено, що судова правозастосовна діяльність слугує невід'ємною ланкою юридичного процесу та правозастосовної діяльності. Судочинство існує не заради власне процесу, воно має досягати певних цілей і виконувати законодавчо визначені завдання, що пов'язані з досягненням мети правосуддя. У межах дослідження природи судового правозастосування мета і призначення цієї правової категорії є синонімічними та визначають своєрідну ідеологію правозастосування. Обґрунтовано, що під час судового правозастосування призначення (мета) і завдання співвідносяться як загальне і конкретне, причому перше конкретизується через друге, адже ці категорії відрізняються за обсягом і змістом. Призначення загалом акумулює завдання судового правозастосування, а тому є ширшим. Завдання слугують процесуальними засобами реалізації призначення. Отже, встановлено, що судове правозастосування, серед іншого, має на меті виявлення колізій між принципами права, з одного боку, й

конкретними положеннями актів законодавства – з другого. З’ясовано, що у вітчизняній моделі побудови судової системи, з урахуванням останніх змін щодо правосуддя, законодавець диференціював повноваження судів у системі судоустрою. Доведено, що на конституційному рівні такі повноваження закріплені дещо нечітко, особливо в інстанційній побудові системи, зокрема в частині існування вищих спеціалізованих судів, що під час практичного застосування може призвести до неоднозначності й колізій у застосуванні правових норм, насамперед норм процесуального права. Визначено, що у межах останньої конституційної реформи щодо правосуддя 2016 р. судове правозастосування отримало новий базовий принцип, яким має керуватися суддя під час здійснення правосуддя, – принцип верховенства права (ч. 1 ст. 129 Конституції України); раніше цей принцип містився лише у ст. 8 Основного Закону України, яка має загальну дію. Дія цієї норми не завжди зводилася до судової діяльності, а виявлялася в межах реалізації прав і свобод людини і громадянина. Вказано, що, застосовуючи принцип верховенства права, суддя має пам’ятати про нього як про глобальну мету правосуддя – панування верховенства права у суспільстві. Вирішення кожного спору й будь-якого правового конфлікту має бути спрямоване на дотримання цього принципу. Зроблено висновок про те, що принцип верховенства права є ключовим у діяльності суддів та апаратів судів стосовно формування єдності судової практики.

Підрозділ 2.2 «Диференціація функцій судової правозастосовної діяльності» присвячено розкриттю теоретичних засад функцій судового правозастосування в Україні. Вказано, що функціональне призначення національних судів зумовлене їх системною належністю, вони становлять судову владу. Зазначено, що категорію «функції суду» дослідники тлумачать поліаспектно. Насамперед ідеться про диференціацію належних судовій владі внутрішніх і зовнішніх функцій, притаманних їй саме як владі. Також судовій владі як органу, який здійснює правосуддя, притаманні функції, пов’язані зі здійсненням правосуддя та судового правозастосування. Підкреслено, що судова правозастосовна діяльність є багатофункціональною. Встановлено, що судовому правозастосуванню притаманні такі функції: регулятивна; арбітражна; функція захисту прав і свобод людини і громадянина; правоохоронна; каральна; правовиховна; правоконкретизаційна; правопоновлююча; правороз’яснювальна; правозабезпечувальна; функція правозастосовної діяльності; інформаційна; організаційно-інтеграційна; правотворча; функція інституту судових витрат; функція офіційного тлумачення законів України; функція судового системного тлумачення норм права; компенсаційна; функція індивідуального правового регулювання. Судова правозастосовна діяльність завершується ухваленням (прийняттям) певного юрисдикційного акта, у якому викладаються концентровані мотиви та висновки суду щодо спірної ситуації (правового конфлікту). Прийняття правозастосовного акта не лише і не стільки свідчить про вирішення окремого спору судом. Встановлено, що, крім власне правосудності рішення, суд (суддя) має пам’ятати про те, що конкретний суд (суддя) завжди є і залишається ланкою судової системи й авторитет одного судового рішення впливає на авторитет судової влади загалом. Визначено, що у цьому також простежується особлива функція судового правозастосування – вплив на розвиток судової практики, до якої умовно можна віднести такі складові: 1) ухвалення рішень,

що сприяють забезпеченню єдності судової практики; 2) мотивований відступ від сталої позиції, сформованої найвищим судом у системі судоустрою, якщо фактичні і юридично значущі обставини конкретної справи вказують на його необхідність. Вказано, що єдність судової практики впливає на розвиток права загалом. Усі функції судового правозастосування, попри їх самостійне значення, пов'язані та корелюють між собою. Констатовано, що до фундаментальних функцій судового правозастосування в нових умовах судового правозастосування (після конституційної реформи 2016 р.) слід зарахувати: охоронну, інтегративну, арбітражну, правоконкретизаційну, правотворчу, інформаційну. Власне, судова влада, її статус, діяльність згідно з конституційними повноваженнями не лише стосується принципів судового правозастосування, а й розкривається через них насамперед у повсякденній діяльності судді. З'ясовано, що у своїй діяльності суддя обов'язково звертається як до принципів судового правозастосування, так і до принципів права загалом. Принципи правозастосовної діяльності слугують надійними юридичними орієнтирами, що спрямовують діяльність правозастосовних органів.

У підрозділі 2.3 «Принципи судового правозастосування» виокремлено такі основні принципи судового правозастосування: верховенство права, законність, обґрунтованість, доцільність, послідовність, об'єктивність, справедливість, оперативність, гуманізм, рівність, пропорційність, змагальність, однаковість, ефективність, правозаконність. Встановлено, що до інших загальних принципів, які визнані цивілізованими народами, що застосовуються в міжнародному праві та міжнародними судами, належать: принцип природного права, принцип *res judicata* (принцип остаточності судового рішення), принцип доброї волі, принцип *lex specialis derogat generali* (спеціальний закон відміняє загальний закон), принцип *pacta sunt servanda* (договори повинні виконуватись), принцип *nemo iudex in re sua* (ніхто не може бути суддею у власній справі) тощо. Вказано, що у межах конституційної реформи 2016 р. змінено принцип обов'язковості висновків найвищого судового органу, адже нині суди не зобов'язані застосовувати вказані норми права, вони мають лише враховувати такі висновки під час застосування аналогічних норм права. У таких випадках має йтися про ідентичність фактичних та юридично значущих обставин справи. Наведена норма по суті змінила підхід від прецедентного характеру висновків ВС України (у редакції процесуальних кодексів до 3 жовтня 2017 р.) до визнання таких висновків «переконливим прецедентом». Мова йде про м'який вплив цих висновків з огляду на їх аргументованість й авторитетність органу, який їх видав. Доведено, що нині принцип верховенства не може бути визнаний спеціальним, оскільки судово-конституційна реформа 2016 р., визнаючи його керівним, змінила акцент з визнання принципу верховенства права спеціальним (коли в Конституції України було закріплено принцип законності) на базовий. Адже суддя під час здійснення судочинства має орієнтуватися на відповідність принципу верховенства права, відповідним чином формуючи нормативну основу рішення, тобто знайти норму права чи сукупність правових норм, за допомогою яких слід вирішувати справу по суті. Обґрунтовано, що атрибутом верховенства права є визначеність і прогнозованість підсумку правозастосування: формулювання, викладені в нормах права, мають бути чіткими та зрозумілими, щоб на їх підставі можна було передбачити результати діяльності суб'єкта правозастосування в майбутньому. У

цьому полягає надзвичайна важливість реалізації принципу верховенства права в контексті єдності судового правозастосування, свідчить про його всеохоплюючий вплив на правозастосування судовими органами та про основоположність завдання досягнення такої єдності в функціонуванні судової системи України.

Підрозділ 2.4 «Стадії судового правозастосування» присвячено розкриттю теоретичних аспектів стадій судового правозастосування. Встановлено, що в межах першої стадії здійснюється встановлення фактів та обставин справи (фактичні обставини справи), які можуть у подальшому мати юридичне значення для вирішення справи по суті. З'ясовано, що від існування вказаних обставин чи їх відсутності залежать такі елементи й стадії судового правозастосування і здійснюється правозастосовна діяльність судді: відкрити справу, залишити позовну заяву без руху для усунення недоліків, встановити наявності натуральних зобов'язань чи юридично байдужих відносин для суду, у зв'язку з чим позовна заява повертається позивачу, тощо. Обґрунтовано, що ця стадія є фундаментом правозастосовної діяльності, зокрема для дослідження питання юридичних фактів і юридичного складу. На стадії встановлення юридичних фактів, фактичних обставин і юридичного складу здійснюється діяльність щодо доведення основних фактів, що мають юридичне значення для правильної кваліфікації спірної ситуації. Зазначено, що вирішується також питання існування у справі відповідних доказових презумпцій і преюдицій. На цій стадії правозастосовний процес пов'язаний із процесом доказування та доведення учасниками судового спору своїх вимог і заперечень. На стадії пошуку й вибору норми права суддя здійснює порівняння автентичної норми права з конкретними обставинами справи. Схематично суддя має з'ясувати, яка саме норма права регулює спірні відносини та «прив'язує» її до фактичних обставин справи, тобто здійснює юридичну кваліфікацію справи шляхом оцінки фактичних обставин, надаючи останнім юридичного значення. Виявлено, що суддя схематично «накладає» норму права як зразок на конкретні спірні відносини і встановлює існування тотожності між нормою та спірними відносинами. На стадії вирішення судової справи й ухвалення судового рішення, яке має відповідати фактичним обставинам і ґрунтуватися на нормах права, суддя видає відповідний акт застосування права як результат судового правозастосування. Такий акт оформлюється суддею і становить індивідуальний акт владного характеру, в якому встановлюються права й обов'язки учасників спірних відносин. Причому судові рішення, яке ухвалює суддя (рішення, ухвала, постанова, судовий наказ, вирок), є юрисдикційним актом з державно-владним характером індивідуальної дії. Аргументовано, що зміст судового рішення встановлює конкретизацію норм права. Виокремлено рішення судів, у яких наведено офіційне тлумачення норм права (постанови ВС та правові позиції щодо застосування норм права в постановах ВП ВС).

Розділ 3 «Судове правозастосування як суб'єктивація та об'єктивація судового рішення» містить чотири підрозділи.

У підрозділі 3.1 *«Юридичне пізнання в процесі судового правозастосування»* досліджено теоретичні засади юридичного пізнання, що ґрунтується щонайменше на мисленні про порядок і форму (про ідеал), нормативізмі як мисленні про правило мислення щодо рішення (децізіонізм), а також наділене власною методологією. Встановлено, що у загальному значенні поняття «юридичне пізнання» зумовлене та

пов'язане зі складністю структури юридичної практики, адже юридичний процес є багатовимірним, охоплює процес правотворення (правотворчості) і процес правореалізації, останнім етапом якого є правозастосування. З'ясовано, що методологія судового пізнання під час судового правозастосування залежить від виду судочинства і потребує арсеналу спеціальних методів і прийомів розумової діяльності судді, за допомогою яких, ніби за схемою, можна здійснити пошук дійсного змісту подій і фактів, що мають значення для вирішення судового спору. Визначено, що розуміння сутності судового пізнання слугує чітким орієнтиром, який допоможе судді не збитися з окресленого процесуальним і матеріальним законом шляху. Судове пізнання завжди спрямоване на встановлення будь-якої події минулого та її обставин. Воно здійснюється за допомогою різних методів та шляхів. Їх сукупність визначає закономірності, що повинні бути тими допустимими засобами, до яких завжди, у кожному судовому дослідженні можуть і повинні вдаватися заінтересовані сторони. Кожна подія, що підлягає судовому дослідженню, є ймовірною. Вказано, що суть пізнання й доказування полягає в русі від імовірного знання до істинного. Наголошено, що не менш важливим у судовому пізнанні є питання професійної свідомості судді, його професіоналізму, пов'язаного з чуттєво-емоційною компонентою і залежить також від морального еталону пізнання. Співвідношення об'єктивного та суб'єктивного в діяльності судді під час пізнання залежить від обраного методу. Чуттєво-емоційною компонентою в цьому напрямі визначено реальний рівень неупередженості та критерій політичної нейтральності судді, особливо на сучасному етапі правозастосування в період тиску з боку ЗМІ та законодавства, що характеризується максимальною транзитністю. Досліджено, що безпосередньо із правосвідомістю пов'язане внутрішнє переконання судді, яке водночас слугує одним із методів дослідження обставин справи. Безперечно, внутрішнє переконання має суб'єктивний характер і воно є власним у кожного судді, але завжди спирається на правосвідомість, сукупність життєвих правил і настанов, на закон тощо.

У підрозділі 3.2 «Юридична аргументація в процедурі обґрунтованості й умотивованості судових рішень» розкрито питання мотивування судового рішення, викладення позиції суду щодо прийняття чи відхилення аргументів сторін (судами першої та апеляційної інстанцій). Доведено, що скасування чи залишення в силі рішень судів нижчого рівня з наданням відповідної мотивації судами касаційної інстанції відіграє важливе значення в дослідженні проблеми судового правозастосування. Зазначено, що вмотивованість й обґрунтованість судових рішень (особливо рішень, якими справа розглядається по суті – рішень суду, постанов, вироків тощо) є самостійним критерієм якості судового рішення у вузькому значенні, а в широкому – однією з проблем справедливого правосуддя. Підкреслено, що саме на суд покладається обов'язок зробити вибір між аргументами сторін, які змагаються. Існування об'єктивних і суб'єктивних причин у судовій системі формує загальний негативний наслідок щодо неналежної вмотивованості судових рішень – судді не завжди мають час (а інколи, на жаль, і відповідну кваліфікацію) належним чином застосовувати юридичну аргументацію в мотивувальних частинах рішень, що є основою для висновку суду в справі.

З'ясовано, що матеріальні та процесуальні закони закріплюють коло обставин, що підлягають встановленню судом під час розгляду справи. Причому розгляд різних категорій справ зумовлює потребу у встановленні та доведенні різних обставин. Суди оцінюють їх по-різному, залежно від справи й позовних вимог, заявлених стороною (сторонами), якщо йдеться про судове правозастосування в позовних провадженнях різних видів судочинства. Зокрема, у межах встановлення дійсної волі особи під час укладання договору, заповіту чи іншого правочину встановлюють ступінь дієздатності особи (у разі сумніву, заявленого однією зі сторін). Визначено, що аналіз та оцінка доведення сторонами своїм вимог і заперечень дає змогу відтворити конкретний фрагмент дійсних правовідносин, що існували між сторонами. Адже судове правозастосування стосується подій, які вже відбулися й залишилися (за винятком, наприклад, негативного позову) в минулому. Констатовано, що суддя досліджує: питання наявності спору про право (у позовних провадженнях), юридичний факт, що має значення (в окремому провадженні в порядку цивільного судочинства), наявності складу злочину та дотримання норм кримінального процесуального законодавства з боку органів досудового слідства (у порядку кримінального провадження) тощо з метою встановлення характеру спірних відносин для вибору й застосування конкретної норми права як нормативної основи вирішення судової справи. Доведено, що в питанні судової мотивації, обґрунтування судових рішень і ролі юридичної аргументації в цьому процесі слід зважати на такі аспекти: 1) суд якої інстанції ухвалив рішення – під час судового розгляду справи чи перегляду судового рішення судом вищого рівня (повна апеляція чи касаційне оскарження у визначених законом випадках); 2) яке судове рішення планує ухвалити суддя – рішення по суті (ухвалу по суті) чи ухвалу з процесуальних питань; 3) джерела права, застосовані в судовому рішенні, релевантність їх викладення в змісті рішення, що якісно ілюструє його вмотивованість; 4) наявність виключної правової проблеми, висновку суду щодо неконституційної норми та їх опис у змісті рішення тощо. Зроблено висновок про те, що сукупність проаналізованих аргументів сторін стосовно доведення власних позицій, дослідження фактів, доказів і предмета доказування у справі є підставою для встановлення норми права, яка має бути застосована, а у разі потреби – здійснення судового тлумачення та роз'яснення такої норми (норм) під час вирішення спору судом.

Підрозділ 3.3 «Сутність тлумачення правових норм під час судового правозастосування» присвячено різним аспектам тлумачення норм права у теоретичному аспекті. Констатовано, що тлумачення норм права буває не лише судовим; існує безліч органів, уповноважених розкривати зміст норм права, у своєрідний спосіб тлумачачи їх. Однак саме в судовому правозастосуванні під час судового тлумачення здійснюється встановлення дійсного змісту (смыслу) норми права, якщо цього потребують фактичні й юридично значущі обставини справи. Тобто фактично відбувається пошук смыслу відповідного правила поведінки, урегульованого нормою права. Це відбувається тоді, коли застосуванню підлягають відносно невизначені норми права (їх ще називають каучуковими, або еластичними), оціночні поняття, застосовуються відсилочні норми тощо. Обґрунтовано, що телеологічне тлумачення норм права полягає у врахуванні цілей нормативно-правових актів та їх окремих положень для з'ясування їх змісту. Вказано, що логічний

метод тлумачення є найбільш популярним, адже саме ним послуговуються для ухвалення й подальшої оцінки судового рішення як результату практичної дії. При тлумаченні суддя може застосовувати вказаний метод із використанням споріднених методів, таких як: використання текстуального методу (лінгвістичний метод), урахування текстуального змісту норми, виявлення логічно закріплених норм права, що впливають із контексту під час дослідження відносно визначених (еластичних) норм права. Встановлено, що логічний метод забезпечує формування ланцюга аргументів судді, які слугують підставою для висновку про розкриття змісту (смыслу) норми права, тобто тлумачення її судом як основи для прийняття судового рішення. Застосовані норми права, умовиводи судді, що описують факти, та їх оцінка обов'язково повинні мати логічний зв'язок і правовий наслідок із передумов, якими володіє суддя під час розгляду справи. Особливістю системного тлумачення є те, що висновок інтерпретується як вихідна норма, так і інші пов'язані з нею норми у випадках, коли слід застосувати аналогію закону чи аналогію права, ієрархічність норм права, їх конкурентність між собою, колізійність. Аргументовано, що системне тлумачення норм права ґрунтується на презумпції логічної єдності закону, а суперечності й прогалини, що існують у законі, сприймаються як відступ від загального правила.

У підрозділі 3.4 «Судові рішення як результат правозастосовної діяльності суду» доведено, що судове правозастосування завершується ухваленням судового рішення (у широкому значенні – враховуючи також стадії оскарження судового рішення). Зазначено, що у кожній судовій справі завдання правосуддя конкретизуються стосовно обставин конкретної справи в рішенні – акті правосуддя, яким суд вирішує справу по суті. У рішенні отримують захист права та інтереси сторін, а також інших заінтересованих осіб (третьох осіб, які заявляють самостійні вимоги, тощо). Обґрунтовано, що ухвалення правильного судового рішення є можливим лише в тому разі, коли суд буде мати чітке уявлення про сутність ухвалюваного акта правосуддя (правозастосовного акта). Сутність судового рішення є питанням головної ознаки, що характеризує судове рішення як правовий інститут і визначає його місце серед інших актів державних органів. Констатовано, що правова категорія «судове рішення» визначається як родове поняття для всіх процесуальних актів суду, що ухвалюються в межах компетенції суду в кожному судовому розгляді, керуючись повноваженнями, наданими процесуальним законодавством. Вказано, що владним приписам суду надається форма певних судових актів – рішення, ухвали, постанови. Рішення суду забезпечує зв'язок між конкретною ситуацією, нормою права та силою державного примусу. Практично це полягає у формуванні правових висновків суду в рішенні суду, що є обов'язковими для учасників судової справи. Аргументовано положення, згідно з яким рішення КСУ як юрисдикційні акти в правозастосовній діяльності є аргументом рівня закону, тому його рішення означені нормативністю та поширюються на всю територію України (а отже, на всіх учасників суспільних відносин). Встановлено, що це виключає їх індивідуальний характер, на відміну від звичайних рішень судів у системі судоустрою всіх інстанцій, у тому числі рішень ВС, що також наділені певним рівнем нормативності, однак не можуть підміняти собою законодавця і мають ураховуватися (однак не буквально слідувати правоположенням у змісті цих рішень) судами нижчого рівня. Правозастосовна

діяльність суду втілюється в тексті судового рішення в концентрованому вигляді – як сформоване правоположення, правовий висновок чи правова позиція суду. Така позиція суду закріплюється не простими аргументами сторін, їх доводами і мотивами суду, а саме висновками суду в офіційному акті-документі, що висловлює волю держави та ухвалюється компетентним органом. Доведено, що суд є останнім уповноваженим органом у механізмі правового регулювання, що має повноваження на особливе фінальне правозастосування – висловлення змісту (сміслу) норми права, що застосовується в конкретних спірних відносинах.

Розділ 4 «Правотворчі аспекти судового правозастосування в механізмі забезпечення верховенства права» містить три підрозділи.

У підрозділі 4.1 *«Розвиток і значення судової правотворчості в судовому правозастосуванні»* констатується, що проблема судової правотворчості в Україні та країнах континентальної системи права після конституційної реформи щодо правосуддя 2016 р. та прийняття процесуальних кодексів у новій редакції 2017 р. ще не отримала належного наукового пізнання на загальнотеоретичному рівні. Зазначено, що виключно в практичній площині правосуддя продовжує асоціюватися з правозастосовною діяльністю, яка полягає у вирішенні судами спорів про право на засадах і в межах чинного законодавства України. Превалює позиція про застосування судом абстрактних норм права, що містяться в законах і підзаконних нормативно-правових актах, до конкретних ситуацій як предмета судового розгляду. Вказано, що до результатів судової правотворчості традиційно зараховують судову практику, судовий прецедент, квазіпрецеденти, нормативно-правові акти судів, правові позиції суду, судовий розсуд, правові позиції, правоположення, роз'яснення вищих судів; акти нормативного тлумачення, роз'яснення пленумів вищих судів, правоприпиняючі акти. Встановлено, що судова правотворчість може мати субсидіарний характер під час судового правозастосування. За допомогою судової правотворчості суддя може коректно поєднувати різнопорядкові категорії: конституційні принципи й норми, законодавчо визначені правові норми, а також роз'яснення на рівні підзаконних нормативно-правових актів, зокрема шляхом застосування такого прийому тлумачення, як «висновок від попереднього». З'ясовано, що ключовим у цьому є, безперечно, дотримання меж судового розсуду та недопущення створення нової норми. Тобто має бути забезпечена функція правосуддя, а не уявлення судді про те, що насправді мав на увазі законодавець і в чому мала б полягати найбільш мудра позиція законодавця в минулому. Наголошено, що особливо небезпечним може бути тлумачення волі законодавця з перекручуванням історичного аспекту чи формування власних завдань для окремої сфери регулювання відносин (наприклад, якщо застосуванню у справі мав підлягати законодавчий акт, що дістався Україні через правонаступництво, чи дещо морально застарілий, проте чинний закон). У такому разі судова правотворчість через надмірний судовий активізм призводить до порушення меж судового розсуду. Вказано, що внаслідок цього ухвалене судове рішення може стати підставою як для оскарження, так і для відкриття дисциплінарного провадження щодо судді. Обґрунтовано, що правові висновки судів викладені в їхніх рішеннях, у яких розкрито зміст норми шляхом конкретизації. Іноді смисл норми відшуковують шляхом її тлумачення, на підставі чого формують певний прецедент, який може поступово,

проте суттєво змінювати як правозастосування, так і правову систему загалом. Зроблено висновок про те, що судове правозастосування охоплює судову правотворчість, у межах якої суддя має постійно дбати про баланс судового активізму та судового самообмеження, викладаючи результати власного тлумачення в конкретному рішенні суду, згідно з яким справа розглядається по суті чи відбувається перегляд судового рішення (особливо в суді касаційної інстанції). З'ясовано, що у разі, коли суддя здійснює надмірний судовий розсуд у межах судового активізму під час розв'язання судових справ і пошуку нормативної бази вирішення спору, судова правотворчість є шкідливою, адже суддя перебирає на себе функцію законодавця і фактично створює норму, а не розкриває її зміст.

У підрозділі 4.2 «Забезпечення верховенства права в діяльності судів шляхом судового верховенства: сучасний підхід» наголошено, що верховенство права усвідомлюється насамперед як принцип організації державної влади та правової держави. Доведено, що верховенство права у практичному аспекті застосування має подвійний прояв: 1) у діяльності кожного судді під час правозастосовної діяльності; 2) у діяльності найвищого судового органу в системі судоустрою – ВС, коли він формує висновки особливо щодо застосовування норм матеріального права. Досягнення принципу верховенства права як керівного принципу в судовій діяльності (разом із такою конституційною засадою, як незалежність судді під час здійснення правосуддя) відбувається через формування судами, але лише касаційної інстанції, так званого судового верховенства. Вказано, що судове верховенство в Україні полягає в правозастосовній діяльності виключно ВС щодо правильного застосування норм матеріального права на засадах верховенства права під час перегляду ним справ із формуванням правових висновків як переконливий прецедент, що характеризується відповідною нормативністю. З'ясовано, що судове верховенство як теоретико-правова модель охоплює відкриття провадження касаційними судами ВС, розгляд справи касаційними судами ВС чи передання справи на розгляд ОП чи ВП ВС, розгляд виключної правової проблеми, встановлення змісту норм права чи її істинного смислу, подолання прогалин у законі й праві, унаслідок чого формується правовий висновок (правова позиція щодо правильного застосування норм матеріального права) у рішенні ВС як відповідному переконливому прецеденті. Встановлено, що існуючі нині багаторівневість різних підрозділів ВС, певна розпорошеність юрисдикційних правил розгляду справ судами з огляду на численні правові висновки ВП ВС щодо розмежування правил юрисдикції, які мають урахувати у своїй діяльності суди нижчого рівня, ускладнюють ефективну роботу ВС. Також визначено, що на єдність судової практики можуть впливати висновки судів апеляційної інстанції, котрі стають здебільшого заключними судовими рішеннями в механізмі захисту прав і свобод осіб судами у системі судоустрою (зважаючи на останні зміни до процесуальних кодексів у частині доступу осіб до судів касаційної інстанції). Наголошено на позиції, згідно з якою не кожне рішення може вважатися судовою практикою в розумінні формування її єдності, а тільки неодноразово повторені рішення найвищого та вищих судів, правоположення, правові висновки і правові позиції яких містять правильне застосування норм матеріального права, тобто можуть бути правовими засобами єдності судової практики.

У підрозділі 4.3 «Правові висновки Верховного Суду в процесі забезпечення єдності судового правозастосування» доведено, що оскільки верховенство права слугує певним індикатором демократичного розвитку сучасних держав, важливою є не лише фіксація його вияву на рівні декларативних гасел, а й безпосередньо підтвердження в судових рішеннях, котрі мають бути орієнтирами для формування єдності судової практики. Підкреслено, що єдність судового правозастосування як один із найважливіших факторів нормалізації суспільно-політичної ситуації в державі й українському суспільстві сприяє ефективному забезпеченню державою прав і свобод людини і громадянина як найвищої соціальної цінності (ст. 3 Основного Закону України). Встановлено, що під час перегляду судової справи ВС у визначеному процесуальним законом складі, враховуючи нормативний характер ухваленого ним рішення, має обов'язково зважати на небезпеку надзвичайно широкого тлумачення принципу верховенства права в Україні як державі континентального права (тобто державі, у якій існує писана конституція і широка палітра нормативно-правових актів як провідних джерел права). Визначено, що суд має встановити відповідну норму (норми) закону (законів), що є нормативною основою справи, і з'ясувати, чи вважається цей закон правовим шляхом співвідношення з рядом критеріїв, котрі так чи інакше пов'язані та взаємодіють із верховенством права; чи суд повинен відступити від положень закону і вирішити справу (наприклад, розв'язати виключну правову проблему) шляхом системного застосування інших норм законів, відштовхуючись від принципу аналогії закону чи аналогії права.

Зроблено висновок щодо процедурної відмінності між розв'язанням виключної правової проблеми ВС та наданням консультативного висновку ЄСПЛ за запитом ВС як новітнього національного процесуального інструменту, особливої процесуальної процедури, що має бути випробувана на ефективність вітчизняною теорією і практикою. Обґрунтовано, що конвенційні та конституційні права людини і громадянина, а також юридичних осіб й інших учасників суспільних відносин здебільшого перетинаються. ВС, переглядаючи справи, здійснює тлумачення законів за допомогою різних методів, однак не уповноважений з'ясовувати конституційний зміст правової норми, тобто зміст норми в контексті відповідності Основному Закону України. ВС має керуватись виключно механізмом галузевого чи міжгалузевого тлумачення норми права. Відтак розгляд КСУ конституційних скарг за змістом більше нагадує надання консультативного висновку, за єдиним винятком – рішення КСУ є обов'язковими до виконання для всіх. Виключну правову проблему охарактеризовано як невизначеність правового регулювання, що зумовлена правовими дефектами (недоліками) нормативно-правових актів (прогалини, вакуум, надмірна абстрактність, неоднозначність правових приписів, конкуренція норм, колізії та інші правові дефекти). Виключність такої правової проблеми полягає у виявленні під час розгляду судової справи у зв'язку з її фактичними обставинами невизначеності правового регулювання, що реально або з високим рівнем імовірності може призводити до прийняття в подібних судових справах різних за юридичними наслідками судових рішень. Виключна правова проблема пов'язана з урахуванням кількісного та якісного показників, кожний з яких демонструє: кількісний – обсяг подібних судових справ, у яких уже існують або можуть виникнути різні за

юридичними наслідками судові рішення; якісний – характеризує зміст (рівень, глибину, очевидність тощо) правової невизначеності (колізія, конкуренція, прогалина тощо), що призводить або може призвести до прийняття в подібних судових справах різних за юридичними наслідками судових рішень. Обґрунтовано, що навіть формування конкретної правової позиції в постанові ВП ВС не є гарантією абсолютного чи відносного розв'язання виключної правової проблеми у разі явних законодавчих лакун, історичних, хронологічних колізій тощо.

Розділ 5 «Шляхи забезпечення єдності судового правозастосування в сучасний період розвитку України» містить два підрозділи і присвячений прогностичним аспектам судового правозастосування в Україні.

У підрозділі 5.1 *«Незалежність судової влади і незалежність судді під час здійснення правосуддя як засада забезпечення єдності судового правозастосування»* проілюстровано хронологію реформування судової системи протягом 29-ти років незалежної України. Ця хронологія дала підстави для висновку, що чотири різновекторні судові реформи за останні десять років призвели до дедалі більшої слабкості судової системи, об'єктивної втрати нею незалежності. Доведено, що лише перші два етапи судової реформи стосувалися, дійсно, необхідності модернізувати судову систему в межах європейського вектора правової політики з метою створення конституційних і законодавчих засад для ефективного захисту прав і свобод людини і громадянина та інших осіб й відмови від спадщини радянського суду. Реформування останніх десяти років профільного законодавства у сфері судової влади в частині постійного законодавчого втручання у конституційний статус судді, добору судді, інших змін під час перебування його на посаді судді спрямовані для досягнення інших прихованих цілей, а саме – закріпити сприйняття й звичку втручання інших гілок влади (насамперед законодавчої) у судову. Це не лише призводить, а й майже призвело до повного нівелювання незалежності судової гілки влади як такої, зважаючи на постійні законодавчі зміни судоустрійних законів без паралельного створення й прийняття чітких і прозорих законів (матеріального та процесуального права) й закріплення нових процесуальних інструментів, що оптимізують судовий захист прав і свобод осіб. Доведено, що це має наслідком ризик абсолютного нівелювання внутрішньої незалежності судді під час здійснення правосуддя у конкретній справі – під час ухвалення рішення на користь однієї чи другої сторони, що максимально залежить від судового тлумачення у мотивувальній частині конкретного рішення. Такий стан речей, у свою чергу, створює негативні підвалини для неможливості забезпечення єдності судового правозастосування. Встановлено, що регулярне законодавче безсистемне втручання в діяльність органів судової влади призвело до фактичного блокування роботи судових інстанцій усіх рівнів та юрисдикцій, наслідком чого є катастрофічна ситуація із накопиченням справ і зупиненням їх розгляду й перегляду всіма судами всіх інстанцій і юрисдикцій. Така картина реального стану судової влади в її статусі й динаміці може бути оцінена у подальшому ЄСПЛ як пряме порушення доступності правосуддя для громадян на судовий розгляд своєї справи справедливим судом *протягом розумного строку*. Доведено, що справедливим правосуддя може бути за сукупності умов: 1) взаємозв'язку і взаємодії внутрішньої незалежності судді із зовнішньою незалежністю судової влади; 2) системи чіткого і прозорого законодавства, що

володіє якостями системності, єдності та несуперечливості, тобто відсутності фактора транзитності; 3) єдності судового правозастосування, що у практичному аспекті полягає в судовому верховенстві, унаслідок якого формуються переконливі прецеденти, підтримувані всією юридичною спільнотою України як країни континентального права.

Підрозділ 5.2 «Перспективи забезпечення єдності судового правозастосування в умовах транзитного законодавства» присвячено дослідженню теоретичних прогнозів і перспектив забезпечення єдності судового правозастосування. Обґрунтовано, що безперервність конституційної традиції впливає на правонаступництво законодавства, що особливо потрібно під час захисту прав, свобод та інтересів людини і громадянина й інших учасників суспільних відносин. Згідно з принципом вірності Конституції рішення судів мають ґрунтуватися на верховенстві права і вирішенням справи досягати такого верховенства. Цього, на жаль, складно досягти країнам перехідної демократії чи країнам перехідного періоду. Загалом країни перехідного періоду, до яких належить Україна, характеризуються різноманітністю політичних подій, а також кількістю постійно впроваджуваних реформ. Їх ще можна визначити як країни «транзитного суспільства». Додатковими проблемами країн перехідного періоду (країн «транзитного суспільства») постають нестабільність і непрогнозованість законодавства, постійна мінливість запиту суспільства, діаметральні цілі суспільства і влади. Тому, звертаючись до суду, позивач не завжди може отримати ефективний захист свого суб'єктивного права в межах виключно одного виду судочинства. Визначено, що цей процес особливо характерний для сфер гарантування та забезпечення основних (фундаментальних) прав людини, в тому числі у сфері різноманітних приватноправових відносин. Також постійно ускладнюються система і структура правовідносин під час захисту судами прав і свобод осіб. Вказано, що проблема посилюється, коли певні галузеві права також є основними (фундаментальними) і водночас підлягають конституційній охороні й захисту. З огляду на це прагнення захистити своє порушене суб'єктивне право в повному обсязі формує необхідність ініціативи не лише судового захисту прав і свобод людини і громадянина та інших учасників суспільних відносин, а й ініціювання визначених законом осіб конституційного провадження за конституційною скаргою (ч. 4 ст. 55 Конституції України). Завершується судовий захист у суді ухваленням остаточного вирішення судового спору на національному рівні. Таке вирішення з позиції судового правозастосування зводиться до розв'язання проблеми: як саме суд застосовує ті чи інші приписи закону під час перегляду судової справи. Наголошено, що особлива складність нинішніх реалій судового правозастосування полягає в тому, що норми права як основа вирішення справи отримують періодичні зміни або можуть їх очікувати (наприклад, зареєстровані законопроекти діаметрально протилежного змісту) тощо. Констатовано, що законодавство, на підставі якого суд вирішує справу і застосовує його норми, часто змінюється не за потребами часу, а залежно від політичної доцільності чи перманентних реформ, інколи заради реформ. Й іноді унаслідок мінімальних семантичних змін норми права можуть трансформуватися у глибоко смислового розумінні. Зазначено, що негативною новелою законотворчої техніки останніх п'яти років стало викладення законів у нових редакціях (повна зміна основних положень

законів) замість прийняття нового законодавчого акта, зокрема процесуальних кодексів 2017 р.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні на основі поєднання теоретичного узагальнення і доктринального вивчення матеріалів судової практики, рішень КСУ та ЄСПЛ розкрито теоретичні засади судового правозастосування в Україні та запропоновано авторську теоретико-правову модель судового верховенства (*judicial supremacy*) як процесу реалізації привілейованого повноваження ВС у тлумаченні законів. Вирішення наукових завдань дало можливість сформулювати ряд висновків, пропозицій і рекомендацій, спрямованих на досягнення мети дослідження:

1. Обґрунтована гостра теоретико-прикладна потреба пошуку шляхів і способів забезпечення єдності правозастосування після судово-конституційної реформи 2016–2017 рр., що дала змогу сформувати новий науковий підхід до розв’язання проблем судового правозастосування; вона потребує міжгалузевої методології та інтеграції у праві, адже функції судової влади розширюються, зокрема, в частині підвищення правотворчої ролі судів (теорія «м’якого» поділу державної влади). Таке становище об’єктивно свідчить про те, що будь-яке правозастосування, особливо судове, зокрема в так званому цивілістичному судовому процесі (що наразі означений істотною уніфікацією підходів до ініціювання та перебігу судових процесів), має ґрунтуватися на синтезі типів праворозуміння, враховуючи взаємовплив чи навіть конвергенцію правових систем. Розкрито теоретичні засади судового правозастосування у широкому розумінні (як теоретико-правова модель) на рівні самостійної наукової праці за допомогою особливого методологічного інструментарію, а саме: діалектичного, герменевтичного, прогностичного, порівняльно-правового, формально-логічного, методу моделювання, декомпозиції, комплексного аналізу, міжгалузевого методу юридичних досліджень, логічних методів (абстрагування, аналізу, синтезу, індукції, дедукції, екстраполяції, моделювання) тощо.

2. Доведено, що під час суддівського праворозуміння суддя має керуватися не лише науковими рекомендаціями про розуміння права й специфіку тлумачення окремих норм права, а й приписами матеріального і процесуального законодавства. Саме останні мають надавати загальний дозвіл діям судді щодо підбору правової норми та підходу до вирішення справи. У разі сумніву суддя має відшукати таке закріплення правового припису, яким він може скористатися і вийти за межі правової регламентації аналогічних відносин для того, щоб прийняте ним рішення узгоджувалося з нормами моралі, але в той же час дії судді обов’язково мають ґрунтуватися на правовій підставі, а не лише на його морально-вольових переживаннях і почуттях. Констатовано існування ризику, який неминуче буде наставати у професійній діяльності судді – застосування суддівського розсуду і його меж. Визначення меж розсуду є відображенням такого типу праворозуміння, як юридико-позитивістське суддівське праворозуміння. Водночас якщо спірна ситуація є нестандартною чи аномальною (з огляду на стрімкий розвиток права) для ефективного вирішення судової справи шляхом відступу від буквальних приписів

позитивного (писаного) права, стають у пригоді інтегративний і синергетичний типи праворозуміння.

3. У дослідженні підтримується системний, діяльнісний та інтегративний підходи до розуміння механізму правового регулювання, елементи якого є категоріями статичними з власними, чітко визначеними функціями. Інтегративність полягає у взаємодії таких елементів з їх регулятивними функціями як самостійними засобами правового регулювання. Елементи та стадії механізму правового регулювання тісно взаємопов'язані та доповнюють один одного. Натомість відмінність між ними полягає в оцінці тих чи інших стадій з огляду на їхнє місце й роль під час правового регулювання. Правозастосування є багатогранним поняттям, яке можна розглядати як особливу форму реалізації правових норм; як організаційний, матеріальний, процесуальний засоби забезпечення відповідності суспільних відносин бажаній моделі; як послуга, котру надають компетентні особи, до яких звернулися суб'єкти права. Правозастосування (правозастосовна діяльність) є п'ятою стадією механізму правового регулювання після четвертої – реалізації права (здійснення суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків). Сформовано авторське визначення судового правозастосування, під яким розуміється особлива форма соціального контролю й остання стадія у механізмі правового регулювання, через яке роз'яснюється зміст та смисл норми права, забезпечується захист суб'єктивних прав осіб і опосередковано відбувається об'єктивна реалізація права, та яке полягає в ієрархічному застосуванні правових норм особливим професійним суб'єктом із спеціальним статусом – судом (суддею).

4. Судове правозастосування як специфічна форма реалізації права є законодавчо визначеною унікальною процедурною діяльністю спеціально уповноваженого державного органу, що спрямована на реалізацію приписів матеріального і процесуального права з метою вирішення конкретного судового спору шляхом ухвалення правозастосовного акта в судовій справі, який може визнаватися у подальшому своєрідним еталоном правозастосування конкретних норм матеріального права («переконливим прецедентом») у визначених процесуальним законом випадках. Судове правозастосування містить кілька послідовних стадій (етапів), які підкреслюють особливу роль судового правозастосування в механізмі правового регулювання, відображають його логіку та характеризуються взаємозв'язком між рівнями юридичного процесу та юридично значущими діями. Сукупність процесуальних норм становить відповідну процесуальну форму, яка є важливим юридико-технічним і процесуальним аспектом здійснення судового правозастосування. Саме дотримання відповідної процесуальної форми під час судового правозастосування слугує належною демократичною основою судового розгляду, адже справедливе правосуддя не може здійснюватися в несправедливий чи свавільний процесуальний спосіб. Універсальна процесуальна форма може бути застосована до будь-яких категорій судових справ, що розпочинаються за ініціативою заінтересованої сторони (господарське, цивільне та адміністративне судочинство).

5. Судове правозастосування слугує особливою формою соціального контролю. Його особливими рисами є те, що уповноважена особа через послідовні стадії вивчає фактичні обставини справи, встановлює дійсний характер спірних відносин, оцінює ці обставини щодо пошуку потенційної норми права, яка врегульовує досліджувані

суспільні відносини. У результаті правозастосувач (суддя) обирає не ймовірну, а дійсну норму права (або їх сукупність за наявності прогалин у законодавстві чи праві) і ухвалює рішення, яке є обов'язковим для сторін та інших учасників судового провадження. Шляхом судового правозастосування роз'яснюється зміст норми права і забезпечується захист суб'єктивних прав осіб. Отже, опосередковано відбувається об'єктивна реалізація права й у цьому полягає призначення судового правозастосування. Судове правозастосування пов'язане з інстанційністю судової системи (ст. 124 Основного Закону України) та особливостями реалізації права на захист – забезпечення права на апеляційний перегляд і у визначених законом випадках – касаційне оскарження (п. 8 ст. 129 Конституції України). Крім того, важливою складовою мети судового правозастосування є вплив на волю і свідомість громадян задля спонукання їх до правослухняної поведінки.

6. Судове правозастосування в широкому значенні дає підстави констатувати належність йому певної правотворчої функції та функції розвитку судової практики, забезпечення її єдності, які перебувають між собою в органічному зв'язку. Оскільки судове правозастосування є публічною діяльністю, суддя апіорі не може застосовувати право навмання або за власним, лише йому відомим бажанням чи прагненням; суддя має керуватися процесуальним законодавством, яке слугує базисом для його послідовних процесуальних дій і певних рішень, а також нормами матеріального права, які в кожному конкретному випадку становлять нормативну основу вирішення судової справи. Функції диференційовано за такими рівнями: 1) функції судового правозастосування як виду судової діяльності, до яких насамперед належать: регулятивна; арбітражна, функція захисту прав і свобод людини і громадянина, правоохоронна, інформаційна; організаційно-інтеграційна; 2) функції судового правозастосування під час вирішення судових справ, а саме: функція захисту прав і свобод людини і громадянина; каральна; правовиховна; правоконкретизаційна; правопоновлююча; правороз'яснювальна; правозабезпечувальна; функція правозастосовної діяльності; функція офіційного тлумачення законів України; функція судового системного тлумачення норм права; компенсаційна; функція індивідуального правового регулювання, правотворча; функція інституту судових витрат.

7. Останні новели щодо правосуддя запровадили застосування принципу верховенства як основного, тобто такого, що має вихідний, засадничий характер і повинен супроводжувати судову справу на всіх етапах її розгляду судами під час здійснення судового правозастосування. Застосовуючи принцип верховенства права, суддя має пам'ятати про нього як про глобальну мету правосуддя – панування верховенства права в суспільстві. Вирішення кожного спору й будь-якого правового конфлікту має бути спрямоване на дотримання цього принципу. Такий принцип стає ключовим у діяльності суддів та апаратів судів стосовно формування єдності судової практики. Виокремлено такі основні принципи судового правозастосування: верховенство права, законність, обґрунтованість, доцільність, послідовність, об'єктивність, справедливість, оперативність, гуманізм, рівність, пропорційність, змагальність, однаковість, ефективність, правозаконність. До інших загальних принципів, що визнані цивілізованими народами, які застосовуються в міжнародному праві та міжнародними судами, належать: принцип природного права, принцип *res*

judicata (принцип остаточності судового рішення), принцип доброї волі, принцип *lex specialis derogat generali* (спеціальний закон відміняє загальний закон), принцип *pacta sunt servanda* (договори повинні виконуватись), принцип *nemo iudex in re sua* (ніхто не може бути суддею у власній справі) тощо.

8. Застосування права, зокрема судове, як послідовний юрисдикційний процес має ґрунтуватися на фактичних і нормативних підставах. Такі підстави залежно від видів судочинства можуть бути різними, однак загалом охоплюють спільні стадії правозастосування. Здійснено класифікацію стадій правозастосування у теоретичному аспекті: 1) встановлення фактичних обставин; 2) встановлення юридичних фактів і юридичного (фактичного) складу; 3) вибір та аналіз юридичної норми (нормативної основи справи); 4) видання відповідного акта застосування права (ухвалення судового рішення) як результат судового правозастосування.

9. Судове пізнання є істотною складовою діяльності судді в межах здійснення судового правозастосування під час розгляду судових справ (здійснення правосуддя) і виконує функцію відповідного вектора спрямування судової практики в єдино правильне русло. У той же час судове пізнання перебуває у взаємозв'язку з метою правосуддя, яке завжди спрямоване не лише на досягнення конкретної мети (істина у справі), а й на прикладний вплив суду на суспільні відносини загалом: єдність судового правозастосування, що обумовлює існування «живого права». Судове правозастосування спрямоване не на виявлення соціальних закономірностей, а на вивчення конкретних юридичних фактів, обставин у зв'язку з необхідністю застосування правових норм. Пізнання передбачає розгляд істини того, що є метою кожної судової справи. Питання встановлення абсолютної істини у справі в диспозитивних процесах не є метою, адже суддя обмежений позовними вимогами сторін та обмеженим (за винятком у ширших межах – в адміністративному судочинстві) рівнем власної активності у здійсненні певних процесуальних дій, щодо яких сторони й інші учасники судового провадження не виявляють активних дій. Метою судової діяльності в диспозитивних процесах є такий істинний результат, як знання про наявність чи відсутність порушень у діях сторін спірного правовідношення. Під час судового розгляду суд має встановити дійсний характер спірних відносин, ґрунтуючись на встановленні подій минулого (зазвичай), учасниками яких були позивач і відповідач. До моменту виходу в нарадчу кімнату для ухвалення рішення (завершення розгляду справи) суд повинен мати уявлення про дійсні, а не уявні чи ілюзорні вчинки, зв'язки, супутні фактори відносин. Сукупність цих явищ визначається як істина, а шлях її досягнення – судове пізнання. Лише за таких умов рішення, ухвалене судом, може визнаватися справедливим.

10. Мотивувальна частина судового рішення має принципове значення для формування в майбутньому справедливого рішення, оскільки саме в ній відображаються обставини справи, встановлені судом, на підставі яких суд формує висновок про дійсні спірні відносини між сторонами, досліджує докази, приймає чи відхиляє аргументи сторін. Нині судова система потерпає від нестачі суддів на всіх рівнях та всіх юрисдикцій, кожний суддя щоденно відчуває істотне накопичення судових справ, збільшення їх кількості у зв'язку з активним звільненням колег у відставку чи за власним бажанням, непризначення «суддів-п'ятирічок» тощо, а тому не кожне судове рішення є бездоганним у частині викладення мотивів. Реалізація

повноважень судді з викладення мотивів пов'язана з діями інших учасників судових спорів: сторін, третіх осіб, свідків, експертів, перекладачів, законних представників тощо, тобто всіх осіб, які можуть висловлювати свої аргументи на користь однієї чи другої сторони в спорі, й суди повинні враховувати їх аргументацію. Під час опрацювання великої кількості судових рішень судів нижчого рівня зроблено висновок, що в мотивувальній частині рішення суддя нерідко детально оцінює лише ті докази, які збігаються з думкою суду, часто замовчуючи інші докази, що не відповідають його позиції, чи відхиляє їх без викладення відповідних мотивів. Таке часто призводить до визнання судових рішень незаконними чи необґрунтованими з різними процесуальними наслідками цього. Встановлено, що обґрунтованість судових рішень може бути трирівневою: 1) повна; 2) часткова; 3) недостатня. Водночас під час формування мотивів рішень важливою є релевантність (доречність) викладення мотивів суду з посиланням на нормативні акти як джерела права. Зокрема, йдеться про норми Конвенції про захист прав людини і основних свобод, про рішення КСУ, судові рішення ВС (касаційних судів у складі ВС, ОП ВС та ВП ВС), а також рішення судів нижчих інстанцій; доктринальні та відповідні соціальні аргументи. Суддя повинен брати до уваги релевантність цих різновидів аргументів і відобразити їх у тексті рішення, враховуючи також критерій сталості судової практики.

11. Судове правозастосування як остання стадія правозастосування опосередковується судовим тлумаченням, коли суд розкриває зміст норми права під час її дії (здійснює судове правозастосування), добудовує її або встановлює її істинний зміст у разі потреби. На цій стадії ризиком є ймовірна можливість суду підмінити собою функцію законодавця у випадках, коли суддя здійснив надмірний розсуд і по суті не розкрив зміст норми права, а створив нову. У дослідженні обґрунтовано підхід, згідно з яким тлумачення охоплює конкретизацію у сучасний період існування та розвитку правової системи України. Конкретизація норм законів природно відбувається на кожній стадії реалізації права, насамперед правотворчій і правореалізаційній. Положення законів конкретизують норми Конституції України. Натомість підзаконні нормативно-правові акти уточнюють і глибше розкривають приписи законів. Водночас під час судового правозастосування суддя здійснює підбір нормативної бази, на підставі якої розв'язує конкретний юридичний казус, що зазвичай пов'язаний із різним розумінням кожною стороною тієї чи іншої норми права (зокрема, в господарському, адміністративному та цивільному судочинстві). Тому на цій стадії йдеться саме про тлумачення норм права (зазвичай уже конкретизованих уповноваженою не те особою) як фінальне роз'яснення їхнього змісту й смислу. Результатом вказаного процесу є вирішення спору між сторонами судової справи та заінтересованими особами. Сформульовано висновок, згідно з яким фінальним методом, що використовує суддя під час тлумачення справи, зазвичай є метод зважування, котрий підсумовує результати використання всіх інших методів. Унаслідок зважування шляхом дослідження матеріалів справи суддя за допомогою методів тлумачення вибудовує відповідну раціональну аргументацію й мотиви, якими він керується під час прийняття справи. У цьому процесі на кожному етапі суддя повинен дотримуватись балансу конкуруючих прав.

12. Констатовано поширений у науковій доктрині підхід, що суд власним рішенням продовжує думку законодавця й забезпечує реалізацію юридичних норм, утілених у них приписів, конкретизуючи останні до специфіки визначеної життєвої ситуації. Водночас доведено певну творчу діяльність судів – судова правотворчість у змісті судового рішення, ухвалення якого є застосуванням приписів закону до конкретного випадку. Встановивши обставини справи, суд оцінює їх з позиції чинного законодавства та визначає юридичні наслідки у справі. Мотивувальна частина рішення як цілісного юрисдикційного документа є основою для формування резолютивної частини, в якій зосереджується позиція суду щодо вирішення судового спору. Під час ухвалення рішення суддя зазвичай керується тим, що конкретне судове рішення загалом має разовий характер і є обов’язковим для сторін та інших учасників справи. Ухвалення судового рішення (з правовою позицією в ньому) має юридичні наслідки індивідуального характеру і є способом утілення в життя державного примусу як кінцевої ланки в певному юридичному складі. Тобто рішення суду стосується конкретної життєвої ситуації й містить індивідуальний припис, адресований визначеним особам. У рішенні суду важливою є ілюстрація судового бачення (мотивів) як абстрактної норми (сукупності норм), що накладається на конкретний казус. Водночас значущістю вирізняються правозастосовче значення рішення суду та сформульоване правоположення, яке бере початок з рішень судів першої інстанції. Наголошено на особливій важливості правових висновків ВС як певних орієнтирів подальшої єдності правозастосування судів нижчого рівня. У разі набрання судовим рішенням законної сили воно набуває таких ознак, як незаперечність, виключність, преюдиційність тощо.

13. Доведено, що судові рішення за певних умов слугують результатом судової правотворчості (однак не всі, а лише ті, у яких простежується судовий активізм, творчий характер вирішення спору та загальнообов’язкові наслідки такого рішення для суб’єктів права). Констатовано, що судові рішення вищих судів, які в загальному значенні спрямовують судову практику в єдине русло. Судова правотворчість зазвичай пов’язана не лише з розкриттям змісту правової норми, яка має бути (на думку суду) застосована до спірних відносин, а й інколи пошуком внутрішнього смислу норми: яку саме ідею та волю законодавця було закладено під час прийняття цієї норми, чи дотримуються сторони її в межах правозастосування. Судова правотворчість існує під час прийняття: 1) селективних рішень (коли суддя застосовує судовий розсуд із двох альтернатив); 2) адаптивних рішень (коли рішення приймаються в умовах, за яких правове регулювання спірної ситуації залишається незмінним, однак власне ситуація змінюється, що потребує певної модифікації відомих варіантів дій судді з урахуванням особливостей нової ситуації). Рішеннями, у яких найбільшою мірою існує судова правотворчість, безперечно, є 3) інноваційні рішення, що приймаються в умовах, коли проблема не може бути розв’язана за допомогою відомих правових засобів чи їх модифікацій і потребує розроблення принципово нових рішень, які не використовувалися раніше. До останніх зазвичай належать рішення найвищих судів, у яких сформовано правовий висновок щодо застосування норм матеріального права. Також інколи можуть бути висновки суду щодо правильності застосування норм процесуального права. В Україні такими судовими рішеннями є постанови ВС (касаційних судів у складі ВС і ВП ВС).

Зазначені рішення повинні містити висновки суду про аналогії у праві чи законодавстві, розв'язання спірних ситуацій у новітньому законодавстві.

14. Встановлено, що політичні події України останніх 10-ти років суттєво впливають на суди й судову практику. Формуються абсолютно нові суспільні відносини, які, у свою чергу, можуть і не уникнути порушень з боку суб'єктів права. У такому разі саме суди першої інстанції (іноді – апеляційної інстанції як суди першої інстанції) приймають на себе виклики – розглянути судову справу, керуючись принципом верховенства права, враховуючи баланс публічних і приватних інтересів і, часто, наявність прогалин права чи застосування неякісного законодавства. Судове верховенство тісно пов'язане з правотворчою роллю судів. Зокрема, ВС, формуючи правові висновки чи правові позиції (ВП ВС), завжди виконує певну правотворчу функцію. Судове верховенство притаманне лише правозастосовній діяльності найвищого суду в системі судоустрою – ВС. Інші суди нижчого рівня своєю правозастосовною діяльністю під час здійснення правосуддя сприяють судовому верховенству. Судове верховенство як термін країн загального права, зокрема права США, полягає в тому, що такий найвищий ідеал права, як Конституція США, вимагає судового тлумачення разом із конкретними обставинами справи, а також у контексті зміни історичної парадигми, забезпеченні основних прав людини, інтересів держави тощо. Вказаний підхід є доволі схожим із українським, за винятком того, що тлумачення положень законів і норм Основного Закону в Україні здійснюють різні органи, однак у схожому (навіть спільному) аспекті – керуючись верховенством права та верховенством Конституції України. Судове верховенство є процесом реалізації привілейованого повноваження українського ВС у тлумаченні законів під час перегляду судових рішень, зокрема самостійного незастосування законів, які, на думку ВС, суперечать Конституції України (ч. 6 ст. 11 ГПК України, ч. 6 ст. 10 ЦПК України, ч. 6 ст. 7 КАС України). Судове верховенство може стати передумовою досягнення всіх практичних цілей судового правозастосування. Крім того, воно, за умови дотримання меж судового розсуду, не втручаючись у сферу законодавця, здатне стати зворотнім зв'язком між судами та законодавцем.

15. Доведено, що судова практика є важливою складовою «зрізу» якості законів і якості судового правозастосування. Виокремлено такі засоби формування прецедентної практики ВС: 1) питання формування першого (у конкретних поширених категоріях справ) правового висновку, який у майбутньому може вважатися прецедентним, тобто такий висновок, що містить роз'яснення правильного застосування норми матеріального права; 2) питання узгодження правових висновків ВС з існуючою судовою практикою ВС України в однакових правозастосовних ситуаціях; 3) питання забезпечення узгодженості таких правових висновків у межах ВС, коли йдеться, зокрема, про так званий цивілістичний процес і конфлікти юрисдикцій; 4) питання аргументованості, доступності й структурованості прецедентних рішень ВС; 5) питання відступу від власних попередніх правових висновків ВС та існування відповідного обґрунтування й мотивів. Для забезпечення єдності правозастосування запропоновано враховувати такі вимоги до змісту й оформлення правових висновків ВС: 1) верховні суди насамперед мають розглядати ті судові справи, що можуть мати значення для забезпечення єдності судової практики; 2) єдність судової практики не повинна бути абсолютною та має

передбачати гнучкість і можливість урахування змін суспільного розвитку; 3) рішення верховних судів, які мають значення для єдності та розвитку судової практики, повинні бути якісно аргументованими, щоб викликати довіру до судової влади; 4) прецедентна практика верховних судів має бути доступною, зокрема завдяки структурованості прецедентних рішень і публікації систематизованих анотованих рішень. Прецедентними рішеннями ВС мають бути насамперед рішення у складних судових справах, у яких виявляються та розв'язуються проблеми правової невизначеності (прогалини, вакуум, надмірна абстрактність, неоднозначність правових приписів, конкуренція норм, колізії та інші правові дефекти). Особливого значення в діяльності ВС набуває перегляд судових справ, що містять виключну правову проблему, оскільки за наслідками вирішення справи з такою проблемою ВП ВС формулює правову позицію щодо застосування норм матеріального права або для подолання прогалин, вирішення колізій тощо.

16. Доведено, що найбільш драматичним в аналізі процесу реформування судової системи є те, що після численних реформ і загального руху в бік розширення сфери компетенції суду протягом останніх 30-ти років ефективного поліпшення захисту суб'єктивних прав осіб, а також конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні нині не демонструється. Триває систематичне втручання інших гілок влади у судову із намаганням у змісті різних публікацій у ЗМІ, різного рівня пропаганди тощо видати цей процес як об'єктивний чинник «нормальності» побудови судової системи держави демократичного типу. Сформовано теоретико-прикладні причини такого становища: 1) відсутність програмного документа про розвиток судової системи; 2) існування фактора незавершеності системного будівництва й розвитку судової системи; 3) недостатність сегмента судочинства у реформуванні судової влади, оскільки саме зміни до процесуальних кодексів і важливих законодавчих актів матеріального права були відтерміновані у часі від судоустрійних реформ, запровадження нових процесуальних інструментів захисту прав осіб, що оптимізує їх захист якісно і в часі (груповий позов, преюдиційний, консультативний запити тощо). Аргументовано, що справедливим правосуддя може бути за сукупності таких умов: 1) взаємозв'язок і взаємодія внутрішньої незалежності судді із зовнішньою незалежністю судової влади; 2) система чіткого і прозорого законодавства, що володіє якостями системності, єдності й несуперечливості, тобто відсутність фактора транзитності; 3) єдність судового правозастосування, що у практичному аспекті полягає у судовому верховенстві, внаслідок якого формуються переконливі прецеденти, підтримувані юридичною спільнотою України як країни континентального права.

17. Доведено, що Україна нині перебуває на першому рівні подолання перехідної юстиції, коли, не зважаючи на демократичні гасла, інші гілки державної влади вимагають гнучкої судової системи. Транзитність законодавства в Україні є умовною «константою», яка дуже гальмує єдність судового правозастосування, оскільки щоденно суд змушений розв'язувати «рівняння з багатьма невідомими», коли «невідомими» є «постійно перемінні норми права».

Запропоновано організаційну теоретико-правову модель єдності судової практики всередині судової системи шляхом створення на базі ВС спеціального експертного підрозділу, до функцій якого належить превентивно, до розгляду справи,

підготовка відповідних експертних висновків на стадії передання справи на розгляд ОП ВС чи ВП ВС як такої, що містить виключну правову проблему чи прагнення ВС (незалежно від касаційного суду) відступити від раніше ухвалених ним правових висновків. Працівники такого підрозділу (які мають володіти також англійською мовою) займатимуться підготовкою не лише розгорнутого експертного висновку (доктринальні складові вивчення спірного питання, міжнародна судова практика, рішення КСУ тощо) на заявлену правову проблему, а й водночас вивчатимуть умови (штучність чи потреба у змінах до висновку) й підстави (зміна матеріального законодавства) необхідності врегулювання спірного казусу ще до ухвалення суддями відповідного судового рішення. Вказані експертні висновки істотно розвантажать суддів касаційних судів ВС у частині вивчення стратегій зміни правового регулювання суспільних відносин. Заявлені експертні департаменти існують у різних країнах «Східного партнерства»: Азербайджані, Вірменії, Молдові, Білорусі, а також в інших посткомуністичних країнах (Республіка Македонія, Боснія і Герцеговина, Сербія тощо); конкурс до таких підрозділів верховних судів завжди відбувається на високому рівні. Це пояснюється тим, що в судоустрійних законах перелічених країн посади таких експертних департаментів законодавчо визначені так само, як посади помічників суддів у частині відсутності відповідного строку навчання у школах суддів перед вступом їх на посаду судді, і в разі отримання на конкурсах обрання / призначення суддею працівники таких департаментів мають пріоритет порівняно з іншими претендентами, які набрали однакову кількість балів, адже до суду першої інстанції як молодий суддя буде направлятися особа з найсучаснішими уявленнями про актуальні проблеми законодавства й проблеми вирішення законодавчих колізій на найвищому державному рівні, зі стратегічним баченням розвитку права (за умови, що такий працівник має досвід роботи не менше 5-ти років на посаді та за наявності визначеної кількості особисто підготовлених правових висновків). Верховні суди отримують молодих експертів-правників, які володіють англійською мовою і щонайменше 5 років досліджують найсучасніші проблеми права на національному і міжнародному рівнях, а після цього судова система, зокрема суди перших інстанцій, отримують новий кадровий склад молодих прогресивних суддів різних юрисдикцій.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

Копитова О. С. Теорія і практика судового правозастосування в Україні : монографія. Київ : ФОП Маслаков, 2020. 378 с.

Рецензія:

Шемшученко Ю. С. Сучасний погляд на теорію судового правозастосування. *Вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 3. С. 137–138.

Scopus

Berestova Iryna, Khotynska-Nor Oksana, **Kopytova Olena**, Bratel Oleksandr, Dronov Serhii. Subordinate Relationship between Civil and Constitutional Legal Proceedings in the

Статті в наукових фахових виданнях України

1. Копитова О. С. Окремі аспекти прояву принципу верховенства права у судовому правозастосуванні в умовах судової реформи. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 6. Т. 4. С. 179–183.
2. Копитова О. С. Принцип гнучкості процесуальної форми в диспозитивному процесі: загальнотеоретичні підходи. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 6. Т. 1. С. 18–23.
3. Копитова О. С. Мета та призначення судового правозастосування: теоретичні аспекти. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. № 4 (25). С. 126–129.
4. Копитова О. С. Диференціація функцій судової правозастосовної діяльності: теоретичний аспект. *Юридична наука*. 2019. № 1. С. 130–136.
5. Копитова О. С. Загальнотеоретичні підходи до з'ясування функцій судового правозастосування. *Юридична наука*. 2019. № 2. С. 111–117.
6. Копитова О. С. Взаємозв'язок категорій «праворозуміння», «судове праворозуміння» та «судове правозастосування»: теоретичні аспекти. *Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України*. 2019. № 3. С. 27–33.
7. Копитова О. С. Місце правоположення в структурі судових рішень: загальнотеоретичний аспект. *Юридична наука*. 2019. Вип. 5. С. 117–124.
8. Копитова О. С. Судове правозастосування в механізмі правового регулювання: окремі аспекти. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 4. С. 50–53.
9. Копитова О. С. Юридичне пізнання в процесі судового правозастосування: постановка проблеми. *Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України*. 2019. № 4. С. 10–14.
10. Копитова О. С. Судове правозастосування: окремі загальнотеоретичні питання до складових елементів. *Право і суспільство*. 2019. № 4. С. 192–198.
11. Копитова О. С. Сучасне нормативне розуміння права як теоретична основа формування мислення суддів. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 9. С. 274–280.
12. Копитова О. С. Теоретичні підходи до розв'язання виключної правової проблеми в процесі судового верховенства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. Серія: Право. Вип. 54. Т. 2. С. 12–17.
13. Копитова О. С. Судова правотворчість, судовий активізм і судове самообмеження: взаємодія правових категорій в загальнотеоретичному аспекті. *Приватне та публічне право*. 2020. № 2. С. 3–9.
14. Копитова О. С. Продуктивність субсидіарного характеру судової правотворчості під час судового правозастосування: загальнотеоретичний підхід. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 8. С. 317–322.
15. Копитова О. С. Забезпечення єдності судового правозастосування в умовах транзитного законодавства. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 160–167.

16. Копитова О. С. Формалізм та реалізм як стилі судового тлумачення: теоретико-прикладний аспект. *Альманах права*. 2020. № 11. С. 117–122.

17. Копитова О. С. Теоретичний підхід до визначення судового верховенства як практичного втілення верховенства права у діяльності судів. *Правові новели*. 2020. № 11. С. 300–310.

18. Копитова О. С. Судові рішення як результат правозастосовчої діяльності суду: загальні положення. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Вип. 2. С. 114–120.

Статті в наукових періодичних виданнях інших держав

1. Копытова Е. С. Теоретические проблемы судебного правоприменения при обжаловании процессуальных судебных решений (на примере определения суда о содержании под стражей). *Право и политика* (Киргизька Республіка). 2017. № 2. С. 26–30.

2. Копитова О. С. Судове правозастосування як особлива процесуальна форма: загальнотеоретичний підхід. *Visegrad Journal on Human Rights* (Словацька Республіка). 2019. № 6 (vol. 3). С. 136–141.

3. Копытова Е. С. Общетеоретические аспекты судебного правотолкования и конкретизация правовых норм. *Право и Закон* (Киргизька Республіка). 2019. № 3. С. 82–88.

4. Копитова О. С. Забезпечення верховенства права через правотворчі аспекти судового правозастосування. *Visegrad Journal on Human Rights* (Словацька Республіка). 2020. № 3 (vol. 1). С. 205–210.

Праці апробаційного характеру

1. Копитова О. С. Прояв верховенства права у судовому правозастосуванні в умовах судової реформи: окремі аспекти. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні* : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 18–19 жовт. 2018 р.). Чернівці, 2018. С. 126–128.

2. Копитова О. С. До проблеми судового правозастосування в механізмі правового регулювання. *Актуальні проблеми кримінального права (пам'яті професора П. П. Михайленка)* : матеріали IX всеукр. наук.-теорет. конф. (м. Київ, 21 листоп. 2018 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2018. С. 408–410.

3. Копитова О. С. Колізії галузевого і конституційного розуміння норм права: негативний вплив на єдність судового правозастосування. *Актуальні проблеми кримінального права* : матеріали тез доп. IX всеукр. наук.-теорет. конф. (м. Київ, 21 листоп. 2018 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2018. С. 412–418.

4. Копитова О. С. Призначення судового правозастосування: окремі теоретичні питання. *Актуальні правові та гуманітарно-економічні проблеми України в період євроінтеграції* : зб. тез VII всеукр. наук.-практ. конф. (30 листоп. 2018 р.). Кропивницький : ПВНЗ КІДМУ, 2018. С. 116–120.

5. Копитова О. С. Окремі теоретичні проблеми невизначеності поняття «підтвердження законності підстав набуття» активів. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі*: матеріали III міжнар. наук.-практ.

конф. (м. Київ, 7 груд. 2018 р.) : у 2 ч. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2018. Ч. 2. С. 131–134.

6. Копитова О. С. До розуміння правотлумачення як елементу судового правозастосування. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення* : матеріали міжвуз. наук.-практ. круглого столу (м. Київ, 22 берез. 2019 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 353–355.

7. Копитова О. С. Місце судового правозастосування в механізмі правового регулювання. *Particularitățile adaptării legislației Republicii Moldova și Ucrainei la legislația Uniunii Europene* : Zbirnik conferința internațională științifico-practică (23–24 martie 2019). Chișinău : S. n., 2019 (Tipogr. «Cetatea de Sus»). Р. 42–45.

8. Копитова О. С. Моделювання процесуальної форми при судовому правозастосуванні: використання евристичного методу. *Право, юридична наука та освіта: здобутки та перспективи (Костенківські читання)* : зб. матеріалів II міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25 квіт. 2019 р.). Київ : Вид-во «Людмила», 2019. С. 62–65.

9. Копитова О. С. Єдині правові стандарти у формуванні судової процедури (на прикладі цивільного та господарського судочинства). *Імплементация міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України* : зб. матеріалів II наук.-практ. круглого столу (м. Київ, 17 трав. 2019 р.). Київ : НДІ приватного права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2019. С. 32–36.

10. Копитова О. С. Нормативне розуміння права як теоретична основа мислення суддів: загальні положення. *Наукові пошуки у III тисячолітті: соціальний, правовий, економічний та гуманітарний виміри* : зб. тез IV міжнар. наук.-практ. конф. (31 трав. – 1 черв. 2019 р.). Кропивницький : ПВНЗ КІДМУ, 2019. С. 281–284.

11. Копитова О. С. Проблеми прогнозованості законодавства з метою удосконалення єдності судового правозастосування: окремі теоретичні аспекти. *Цінність права як найефективнішого регулятора суспільних відносин: Міжнародна науково-практична конференція* (м. Харків, 7-8 жовтня 2016 р.), X. : Східноукраїнська наукова юридична організація, 2016. С. 47 – 51.

12. Копитова О. С. Недоліки законотворчої техніки як підстава формування транзитного законодавства: проблеми судового правозастосування. *Актуальні проблеми вдосконалення законодавства та правозастосування*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, (м. Запоріжжя, 26–27 жовтня 2018 року). Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2018. С. 82 – 85.

13. Копитова О. С. До питання місця судового правозастосування в механізмі правового регулювання: сучасний підхід. *Conceptual de dezvoltare a statului de drept în Republica Moldova și Ucraina în contextual proceselor de eurointegrare* : Zbirnik conferință internațională științifico-practică (1–2 noiembrie 2019). Chișinău : S. n., 2019 (Tipogr. «Tipocart Print»). Р. 19–23.

14. Копитова О. С. Правовий ідеал та позитивне право в механізмі судового пізнання. *Актуальні правові та гуманітарно-економічні проблеми в період реформування демократичного суспільства* : зб. тез VIII всеукр. наук.-практ. конф. (15–16 листоп. 2019 р.). Кропивницький : ПВНЗ КІДМУ, 2019. С. 70–73.

15. Копитова О. С. Перманентне реформування судової системи як фактор послаблення внутрішньої незалежності судді під час судового правозастосування. *Актуальні проблеми кримінального права* : матеріали тез доп. X всеукр. наук.-теорет. конф., присвяч. пам'яті проф. П. П. Михайленка (м. Київ, 22 листоп. 2019 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 342–345.

16. Копитова О. С. Транзитність законодавства як фактор гальмування єдності судового правозастосування: теоретичний аспект. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі* : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 12 груд. 2019 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. Ч. 2. С. 483–487.

17. Копитова О. С. Формалізм та реалізм як стилі судового тлумачення: теоретико-прикладний аспект. *Роль правової доктрини у забезпеченні прав людини* : матеріали XI міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 23 квіт. 2020 р.). Київ : Ін-т д-ви і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2020. С. 42–46.

18. Копитова О. С. Міжнародні стандарти у сфері судочинства у вмотивованості судових рішень у господарському і цивільному процесі України. *Імплементация міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України* : зб. матеріалів III наук.-практ. круглого столу (м. Київ, 14 трав. 2020 р.). Київ : НДІ приватного права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2020. С. 69–74.

19. Копитова О. С. Судовий реалізм як стиль судового тлумачення: загальні питання. *Сучасний вимір держави і права* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 15 трав. 2020 р.). Львів : Західноукр. організація «Центр правничих ініціатив». 2020. Ч. 1. С. 26–30.

20. Копитова О. С. До питання незалежності суддів під час судового правозастосування у перехідний період розвитку України. *Актуальні проблеми досудового розслідування та судового розгляду злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей, шляхи їх вирішення* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 черв. 2020 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. С. 415–420.

АНОТАЦІЯ

Копитова О. С. Теоретико-правові засади судового правозастосування. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2021.

Дисертація є першим вітчизняним комплексним монографічним дослідженням (здійсненим після конституційної реформи щодо правосуддя 2016–2017 рр.) теоретичних засад судового правозастосування в Україні як особливого процесу практичного досягнення верховенства права в повсякденній діяльності судів.

На монографічному рівні за допомогою особливого методологічного інструментарію з'ясовано природу сучасного праворозуміння як теоретичної основи формування мислення суддів, вивчено специфіку правозастосування та роль судового правозастосування в механізмі правового регулювання. На теоретичному рівні

встановлено прояв судового правозастосування як процесуальної форми (специфічного типу) реалізації права, а також розкрито мету і призначення судового правозастосування. Здійснено спроби з'ясувати диференціацію функцій судової правозастосовної діяльності, визначити принципи судового правозастосування, а також охарактеризувати стадії судового правозастосування. Окрему увагу зосереджено на з'ясуванні сутності юридичного пізнання під час судового правозастосування; розкрито юридичну аргументацію у процедурі обґрунтування й мотивування судових рішень. Вивчено сутність тлумачення правових норм під час судового правозастосування, досліджено судові рішення як результат правозастосовної діяльності суду. На підставі здійсненої реформи 2016–2017 рр. окреслено розвиток і значення судової правотворчості в судовому правозастосуванні, а також розроблено теоретико-правову модель судового верховенства як практичного шляху забезпечення верховенства права в діяльності судів, на підставі чого на теоретичному рівні встановлено значення правових висновків Верховного Суду під час забезпечення єдності судового правозастосування. Розкрито теоретичні проблеми рівня незалежності судової влади й незалежність судді під час здійснення правосуддя як засади забезпечення єдності судового правозастосування, а також запропоновано авторські перспективи забезпечення єдності судового правозастосування за наявності фактора транзитності законодавства.

Ключові слова: судове правозастосування, суд, верховенство права, судове верховенство, тлумачення, судові рішення, судова незалежність, транзитність законодавства.

АННОТАЦИЯ

Копытова Е. С. Теоретико-правовые основы судебного правоприменения. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Национальная академия внутренних дел, Киев, 2021.

Диссертация является первым отечественным комплексным монографическим исследованием (осуществленным после конституционной реформы по правосудию 2016–2017 гг.) теоретических основ судебного правоприменения в Украине как особого процесса практического достижения верховенства права в ежедневной деятельности судов. На монографическом уровне с помощью особого методологического инструментария определена природа современного правопонимания как теоретическая основа формирования мышления судей, изучена специфика правоприменения и роль судебного правоприменения в механизме правового регулирования. Теоретически установлено проявление судебного правоприменения как процессуальной формы (специфического типа) реализации права, а также раскрыта цель и назначение судебного правоприменения. Осуществлены попытки провести дифференциацию функций судебной правоприменительной деятельности, определить принципы судебного правоприменения, а также охарактеризовать стадии судебного правоприменения.

Особое внимание уделено выяснению сущности юридического познания в процессе судебного правоприменения; раскрыта юридическая аргументация в процедуре обоснования и мотивирования судебных решений. Определена сущность толкования правовых норм в процессе судебного правоприменения, изучены судебные решения как результат правоприменительной деятельности суда. На основании проведенной реформы 2016–2017 гг. очерчены развитие и значение судебного правотворчества в судебном правоприменении, а также разработана теоретико-правовая модель судебного верховенства в качестве практического пути обеспечения верховенства права в деятельности судов, на основании чего теоретически установлено значение правовых заключений Верховного Суда в процессе обеспечения единства судебного правоприменения. Раскрыты теоретические проблемы степени независимости судебной власти и независимость судьи при осуществлении правосудия как основы обеспечения единства судебного правоприменения, а также предложены авторские перспективы обеспечения единства судебного правоприменения при наличии фактора транзитности законодательства.

Ключевые слова: судебное правоприменение, суд, верховенство права, судебное верховенство, толкование, судебное решение, судебная независимость, транзитность законодательства.

SUMMARY

Kopytova O.S. Theoretical and legal principles of judicial law enforcement. – On the rights of the manuscript. Dissertation for the degree of Doctor of Law in specialty 12.00.01 (theory and history of state and law, history of political and legal studies). Kyiv, 2021.

The dissertation is the first domestic comprehensive monographic study (carried out after the constitutional reform of justice in 2016-2017) of the theoretical foundations of judicial enforcement of Ukraine as a special process of practical achievement of the rule of law in the daily activities of courts. At the monographic level with the help of special methodological tools (dialectical, hermeneutic, prognostic, comparative-legal, formal-logical methods, modeling method, correlation decomposition, complex analysis, intersectoral method of legal research, logical methods (abstraction, analysis, synthesis, induction, deed, extrapolation, modeling) and others) revealed the theoretical foundations of judicial law enforcement in a broad sense - as a theoretical and legal model. The nature of modern legal understanding as a theoretical basis for the formation of judges' thinking is clarified, the specifics of law enforcement and the role of judicial law enforcement in the mechanism of legal regulation are studied.

At the theoretical level, the manifestation of judicial enforcement as a procedural form (specific type) of law enforcement is established, as well as the aim and purpose of judicial enforcement is revealed. The paper also attempts to clarify the differentiation of judicial law enforcement activity and to determine the principles of judicial law enforcement and to characterize the stages of judicial law enforcement. Particular attention is paid to clarifying the essence of legal knowledge in the process of judicial enforcement and discloses legal arguments in the procedure of substantiation and motivation of court decisions. The essence of interpretation of legal norms during judicial law enforcement is studied and court

decisions as a result of law enforcement activity of court are defined. According to the results of the reform of 2016-2017, the development and importance of judicial lawmaking in judicial law enforcement is outlined and a theoretical and legal model of judicial supremacy as a practical way to ensure the rule of law in the courts. The model is based on the reception of the best achievements of a similar (but not identical) concept of judicial supremacy in common law, in particular in US law, the theory of continental legal systems and which includes the opening of proceedings by the Court of Cassation, consideration of cases or referral. UC SC or HC SC, consideration of an exclusive legal problem, establishing the content of the rule of law or its true meaning, overcoming gaps in law and legal act, resulting in a legal conclusion (legal position on the correct application of substantive law) in the decision of the Supreme Court as a convincing precedent. The author's definition of judicial supremacy is formulated: a special law enforcement process at the highest state level (implementation of the privileged power of the Supreme Court, which is closely related to the judicial law-making role in the official interpretation of the correct application of substantive law (rarely - procedural) norm of law as a legal ideal and a specific law enforcement situation, as well as to make a court decision on the basis of the rule of law, which will contain a convincing precedent with a sign of appropriate regulation.

Based on the results of a comparative study, it was concluded that it is impossible to fully copy the approaches formed in the countries of the general legal system to the application of judicial supremacy in Ukraine as a country of the continental legal system. The power of the US Armed Forces to interpret the Constitution (and laws) in a theoretical and applied context is that the highest ideal of law, such as the US Constitution, requires judicial interpretation together with the specific circumstances of the case, as well as in the context of historical paradigm, fundamental human rights interests of the state, etc. Instead, the Ukrainian Supreme Court carries out official interpretation of laws only, and the interpretation of constitutional norms is a unique function of the CCU, within the framework of which (in particular, to consider constitutional complaints) the CCU also deals with checking laws, which in the content of the decision of the CCU from the outside is similar to the interpretation of the law. It is proved that the current state of transit of legislation in Ukraine leads to the fact that courts of first instance (sometimes - appellate instance as courts of first instance) take on challenges - to consider a case based on the rule of law, taking into account not only the balance of public and private interests, but also often the presence of gaps in laws or applying poor quality legislation. The result of judicial enforcement in such cases is the completion of a rule of law, which in fact can be considered a judicial rule and become the basis for the emergence of a new law, the maintenance of which during the review of the court decision gives it a precedent, and thus lower courts promote judicial supremacy.

The existence of objective risks that hinder the unity of judicial practice in the context of the continuity of the constitutional tradition has been stated. According to the principle of loyalty to the Constitution of Ukraine court decisions should be based on the rule of law and in deciding each case to achieve such a rule, it is difficult to provide the country with transitional democracies or countries in transition (countries' transit society"), which include Ukraine (variety of political events, large number of constantly implemented reforms, etc.).

